

Hicrî 5. Asır ‘Usûl-Hilâf’ Eserlerine Dair Mukayeseli Bir İnceleme

Hacer YETKİN | <https://orcid.org/0000-0002-9871-9405>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | hkontbay@yahoo.com

Marmara Üniversitesi | [ROR: https://ror.org/02kswqa67](https://ror.org/02kswqa67)

İslam Hukuku | İstanbul, Türkiye

Öz

Fıkıh ilminin teşekkül döneminden itibaren mevcut olan ihtilaflar ve bu ihtilafların tartışıldığı ilim ve münazara meclisleri, hicrî dördüncü asırdan itibaren fikhî ihtilafların müstakil olarak ele alındığı bir ilim dalının oluşmasına zemin hazırlamıştır. İhtilaf konu olmuş fikhî meselelerinin, tarafların delilleri ile birlikte incelenmesini konu edinen ve hilâf, hilâfiyât ya da ilm-i hilâf olarak isimlendirilen bu ilim dalı, özellikle hicrî beşinci asırda büyük bir gelişme göstermiş ve bu dönemde hilâfa dair pek çok eser yazılmıştır. İhtilafları farklı açılardan, farklı yöntemlerle ele alan ve oldukça çeşitlilik arz eden hilâf literatüründe ortaya çıkan alt türlerden biri de usûl-hilâf olarak isimlendirilebilecek eserlerdir. Usûl-i fikhî alanındaki ihtilaflı meseleleri, tartışmaları da dahil ederek bir araya getiren bu eserlerin günümüze ulaştığı tespit edilen üç örneği bu çalışmada incelenmiştir. İncelenen eserler, Zeydî alim Nâtık-Bilhakk'ın (ö. 424/1033) *el-Müczî*, Hanefî alim Saymerî'nin (ö. 436/1045) *Mesâilü'l-hilâf* ve Şâfiî alim Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Tebşıra* adlı eserleridir.

Hepsi hicrî beşinci asırda yazılmış olan bu eserlerin dikkat çeken ilk ortak özelliği, münazaralardaki başarıları bilinen âlimler tarafından yazılmış olmalarıdır. Bunun yanında hepsinin ihtilaflı usûl meselelerine, tartışmaların tarafları ve delilleri ile birlikte kolayca ulaşılabilesini sağlayan birer el kitabı mahiyetinde planlandıkları anlaşılmaktadır. Eserlerde konu tasnifi, meselelerin seçimi ve üslûp açısından ufak farklılıklar dışında birbirine yakın tercihlerde bulunduğu görülmektedir. Ancak her bir eser, referans çerçeveleri ve getirdikleri delillerin mahiyeti açısından farklılık arz etmektedir. Nâtık-Bilhakk her meselede Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) gibi Mu'tezile'nin önde gelen alimlerini referans almakta, Saymerî Irak Hanefî ekolünün temsilcileri olan Kerhî ve Cessâs'ın görüşlerini sıklıkla zikretmekte, Şîrâzî ise daha bağımsız bir yaklaşımla çeşitli grupların görüşlerine yer verse de muhaliflere karşı kendisini Şâfiî geleneği içerisinde konumlandırmaktadır. Bunun yanında eser müelliflerinin mensup olduğu geleneğin, istidial anlayışlarında etkili olduğuna dair ipuçları, incelenen örnek meseledeki delil getirme metodlarında da tespit edilmiştir. Çalışmada incelenen âhad haberin umûmu tahsisinin caiz olup olmadığı tartışmasında her üç âlim de bunun caiz olduğunu savunmakta, bu görüşü savunmak ve muhalif görüşe karşı çıkmak için bazı delilleri ortak olarak kullanmaktadır. Buna karşılık incelediğimiz müelliflerin her biri, kendi mezhep görüşleri ile uyumlu olan bazı delilleri ön plana çıkarırken, uyumlu olmayan delilleri zikretmemeyi tercih etmişlerdir.

Eserlerin mukayeseli incelenmesi sonucunda, usûl-hilâf eserlerinin pratik bir ihtiyacı karşılamak amacıyla yazılmış olduğu, bunun yanında müelliflerin usûl alanındaki tercihlerini ve görüşlerini ortaya koymasına, ayrıca istidial metodlarını çeşitlendirmesine imkan sağladığı tespit edilmiştir. Ayrıca usûl-hilâf eserleri, ihtilaflı usûl meselelerinde görüş beyan eden tarafları ve kullanılan delilleri kayda geçirmiş olmalarından dolayı fikhî tarihi açısından da önemlidir.

Anahtar Kelimeler

Usûl, Hilâf, Nâtık-Bilhakk, Müczî, Saymerî, Şîrâzî, Tebşıra, Tahsis

Atf Bilgisi

Yetkin, Hacer. "Hicrî 5. Asır 'Usûl-Hilâf' Eserlerine Dair Mukayeseli Bir İnceleme". *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (İslam Hukuku Özel Sayısı 2023), 103-121. <https://doi.org/10.32950/rid.1343847>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 15.08.2023	Kabul Tarihi: 29.09.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdoan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

A Comparative Analyze on 'Usūl-Khilāf Works' of the Fifth Century AH

Hacer YETKİN | <https://orcid.org/0000-0002-9871-9405>

Dr. | Author | hkontbay@yahoo.com

Marmara University | <https://ror.org/02kswqa67>

Islamic Law | Istanbul, Türkiye

Abstract

The controversial juristic cases and the scholarly circles where those cases have been discussed emerged as early as the formation period of fiqh. Those juristic disputes lead up to the establishment of an independent discipline in the fourth century AH. Named as khilāf, 'ilm al-khilāf or khilāfiyāt, this discipline examines the juristic cases that have been subject to disputation among scholars and the arguments of the parties in each disputation. Khilāf as a discipline developed significantly in the fifth century AH and a great amount of khilāf works have been written during that period. The genre of khilāf includes many different types of khilāf works in terms of content and method. One of the sub-genres that has emerged in the khilāf literature is the usūl-khilāf works, in which the controversial issues of jurisprudence are treated together with the disputations around them. In this paper, the three surviving samples of that genre, namely *Mujzī* by Nātiq-Bilhaq (Zaydi), *Masāil al khilāf* by Saymeri (Hanafi) and *Tabsira* by Shirāzi (Shāfi) are analyzed comparatively.

The first common feature of those three works, all of which were written in the fifth century AH, is their authors' success in disputation sessions. Besides, apparently all of those works were designed as a manual that enables the audience to access the controversial usūl issues along with the disputing groups and their arguments. The works are close to each other in terms of classification of the content, the selection of the cases included and the manner of writing. However, their frame of reference and their method of argumentation differs to a certain point. Nātiq refers to Abū Ali, Abū Hāshim and Abū Abdullah al-Basrī, all of whom are prominent Mu'tazilites. Saymeri usually mentions the views of Karkhī and Jassās, who are Irāqī Hanafis. Shirāzi locates himself among Shāfiis although he refers to a wider range of scholars compared to the other two authors. Besides, the study on one of the common cases in all three works shows that the tradition to which each of the authors belonged affected their style of argumentation. In the case of the specification (*takhsīs*) of a general utterance (*umūm*) in Qurān by a single prophetic narration, all of the authors hold that this is permissible and they use similar arguments to defend their view. However, each of them focus on the arguments that are justifiable in their school tradition and neglected the arguments that are not compatible with the views of the school they belong.

The comparative analysis of the three usūl-khilāf works demonstrates that those books have been written to address a practical need. However, they provided an opportunity to their authors to exhibit their preferences and unique views in usūl while serving a training area for producing various ways of argumentation. Usūl-khilāf works has a significant contribution to the history of fiqh by documenting the disputing groups and their arguments as well.

Keywords

Usūl, Khilāf, Nātiq-bilhaq, Mujzī, Saymeri, Şirāzi, Tepsira, Takhsis

Citation

Yetkin, Hacer. "A Comparative Analyze on 'Usūl-Khilāf Works' of the Fifth Century AH". *Rize Theology Journal 25* (Special Issue of Islamic Law 2023), 103-121. <https://doi.org/10.32950/rid.1343847>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 15.08.2023	Date of Acceptance: 29.09.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Teşekkül döneminden itibaren fıkıh tarihini ihtilaflardan ayrı düşünmek mümkün değildir. Nasların anlaşılması, uygulanması ve naslarda doğrudan düzenlenmeyen hususlarda şer’î amelî hükmün belirlenmesi süreçleri beşerî icthad faaliyetini zorunlu kıldığından, fıkıh ilmi her yeni nesilde artan görüş ayrılıkları ekseninde şekillenmiştir. Pratik hayatta Müslümanların amel dünyası ile ilgili bilgi ihtiyacının karşılanması ve yargı alanında istikrarın sağlanması için, bu ihtilaflar çözülmesi gereken bir problem olarak görülmekle birlikte, entelektüel seviyede ihtilaflar meşru kabul edilmiş, bu ihtilaflar etrafında gelişen tartışmalar ve ilk dönemlerden itibaren mevcut olan münazara kültürü, fıkıh ilminin gelişimine büyük bir katkı sağlamıştır. Fıkıh ilminin teşekkülünü tamamlaması ve fıkıh literatüründe belli alt eser türlerinin oluşması sürecinde, tartışmalı fıkıh mesâili üzerindeki çalışmalar da müstakil bir ilim dalının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hilâfîyât, ilm-i hilâf ya da sadece hilâf olarak isimlendirilebilen bu ilim dalı, özellikle hicrî beşinci asırda büyük gelişme göstermiş, bu sahanın en önemli eserleri bu dönemde yazılmıştır.¹

Hilâf literatürü, İslam hukuk literatürü içerisinde en çok eser yazılan alanlardan biridir. Hilâf eserleri denilince dar anlamda ve tipik olarak, tartışmalı fıkıh mesâilini fûrû fıkıh sistematığı içerisinde ele alan, müellifin tartışmalarda her iki tarafın görüşünü delilleri ile birlikte zikrettiği ve bu delilleri tartıştığı, çoğunlukla da kendi görüşünü savunduğu eserler akla gelir. Hicrî beşinci asırda fakihlerin hilâf eseri yazma amaçlarından biri, hilâf mesâilindeki ve bu mesâili delillendirerek mezheplerinin görüşünü savunma konusundaki bilgi ve becerilerini ortaya koymaktır. Zira bu dönemde fıkıh ilmi medrese eğitiminde merkezî bir mevkîye yerleşmiş, hilâf mesâilinin öğrenilmesi fıkıh eğitiminin bir parçası haline gelmiş, fıkıh münazaralarında başarılı olmak bir fıkıh talebesinin başarı göstergelerinden biri olmuştur. Bu dönemde yaşayan meşhur fakihlerin çoğunun, genellikle ilmî serüvenlerinin nispeten erken dönemlerinde, hilâf eserleri kaleme aldıkları görülmektedir.²

Hilâf literatürü geliştikçe, içerik ve metod açısından farklılıklar taşıyan eserler de ortaya çıkmıştır. Hilâf eserlerinin alt türleri diyebileceğimiz bu eser gruplarından biri de usûl alanındaki ihtilaflı meseleleri bir araya getiren ve bunların delillerini tartışan, “usûl-hilâf eserleri” olarak nitelenebilecek eserlerdir.³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu şekilde isimlendirilebilecek üç eser günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmada inceleyeceğimiz söz konusu eserler, tamamı hicrî beşinci asırda kaleme alınmış olan, Nâtık-Bilhak Yahya b. Hüseyin’in (ö. 424/1033) *el-Mücizî fi usûli’l-fıkh* adlı eseri, Hüseyin b. Ali es-Saymerî’nin (ö. 436/1045) *Mesâilü’l-hilâfı* ve Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin (ö. 476/1083) *et-Tebşıra* adlı eseridir.⁴ Usûl-hilâf eserleri, ihtilafları konu edinmeleri sebebiyle geniş anlamda hilâf literatürüne dahil olduğu halde, usûl ihtilaflarına odaklanmaları ile fûrû fıkıh mesâilini tartışan tipik hilâf eserlerinden içerik olarak ayrılmaktadır. Dolayısıyla yöntem açısından hilâf eseri, içerik açısından ise usûl eseri olarak kabul edilebilecek bu eserler zikredilen iki yönlü karakterleri sebebiyle bu çalışmada “usûl-hilâf eseri” olarak isimlendirilmiştir.

Tıpkı geniş ölçekli sistematik fıkıh eserlerinin mukayeseli karakteri gibi, geniş kapsamlı usûl eserleri de aslında mukayeseli bir yapı arz eder. Daha açık bir ifade ile her bir meselede tercih edilen görüşün yanında muhalif görüş de delilleri ile birlikte zikredilir ve bu görüş çürütülmeye çalışılır. Müellifler bu yolla kendi görüşlerinin isabetli olduğunu, münazaralarda savunulabilecek şekilde temellendirildiğini daha fazla tebarüz ettirmeyi amaçlarlar. Bu açıdan, standart usûl sistematığına yakın bir sistematikle ele alınan usûl-hilâf eserlerinin, klasik usûl eserlerinden farkının ne olduğu sorusu akla gelebilir. Usûl-hilâf eserlerini sistematik usûl eserlerinden ayıran en temel husus, usûl konularının her birini bir bütün halinde, kavramların tanımı, yöntemlerin meşruiyeti, şartları gibi bir anlatım sıralaması ile ele almayı, sadece ihtilaf konusu olmuş meseleleri, genel usûl konularından tecrit ederek, “mesele” başlığı altında incelemeleridir. Usûl-hilâf eserleri ile ilgili izaha muhtaç bir başka husus da

¹ Hilâf ilminin isimlendirilmesi ile ilgili tartışmalar ve tarihçesi hakkında bk. Şükrü Özen, “Hilâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ağustos 2023); Hacer Yetkin, “Fukahâ Metodu Usûl Yazımının Ortaya Çıkışında Hilâfîyâtın ve Fıkıh Münazaralarının Rolü”, *Kader* 21/1 (2023), 10-16.

² Hicrî beşinci asırda fıkıh, hilâf ve münazaraların medrese eğitimindeki merkezi konumuna dair görüşleri için bk. George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 177-193; Yetkin, “Fukahâ Metodu”, 362-365.

³ Hilâf alanındaki eserlerin tasnifi hakkında bir çalışma için bk. Abdurrahim Bilik, “Hilâf Literatürü İçin Bir Taksim Önerisi”, *Usûl İslam Araştırmaları* 30 (2018), 109-132. Bu çalışmada Bilik, içerik açısından hilâf eserlerini usûl içerikli ve fûrû içerikli olmak üzere ikiye ayırmakta ancak bu eser türünü özel bir isimle nitelendirmemektedir. Usûl içerikli hilâf eserlerinin belirtilen nitelikte olanları tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez bu çalışmada “usûl-hilâf” eseri olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu nitelendirme, fûrû fıkıh ihtilaflarını konu edinen Kudurî’nin *Tecrid*’i gibi eserleri, fûrû fıkıh ihtilaflarındaki delil getirme yöntemlerinden bahseden Şîrâzî’nin *el-Meûne fi’l-cedel* eseri gibi eserleri, usûl-fûrû ilişkisine odaklanan *Te’sîsü’n-nazar*, *Tahrîcü’l-fürû ale’l-usûl* gibi eserleri dışarıda bırakır. Daha açık bir ifadeyle bu nitelendirme ile sadece ihtilaflı usûl meselelerini bir araya getiren ve bu ihtilafların taraflarını, görüşlerini, delillerini zikreden eserler kastedilmektedir. Bu özellikte olan eserlerden tespit edebildiklerimiz, bu çalışmada incelenen üç esere sınırlıdır.

⁴ İlgili çalışmada Bilik, usûl içerikli hilâf eserlerine örnek olarak Saymerî’nin *Mesâil*’i ile Şîrâzî’nin *Tebşıra*’sını zikreder ve usûl yaklaşımlarının fûrû hükümlere etkisine odaklanan Tilimsânî’nin (ö. 771/1370) *Miftâhu’l-vusûl* adlı eserinin bu kapsamın dışında tutulması gerektiğini söyler. Bilik, “Taksim Önerisi”, 111-112.

bu eserlerin hangi amaca hizmet etmek üzere yazılmış olduğudur. Zira tipik hilâf eserlerinin müellifleri, ihtilaflı fûrû fıkıh mesailinde görüşlerin delillendirilmesi ve muhalif görüşü cevaplar üretilmesi konusundaki becerilerini ortaya koymayı amaçlıyorlarsa, bu amaca doğrudan hizmet etmeyen usûl-hilâf eserlerinin hangi saikle kaleme alındığını izah etmek gerekecektir. Bu çalışmada usûl-hilâf müelliflerinin bu eserleri yazma amaçları tespit edilmeye çalışılacak, bunun yanında eserlerin kapsam, kaynaklar, yöntem ve üslup açısından ne tür özellikler taşıdığı incelenecektir.

Hilâf alanında son dönemde çeşitli akademik çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, usûl içerikli hilâf eserlerine odaklanan bir çalışma tespit edemedik.⁵ İncelediğimiz eserler ve müellifleri ile ilgili de oldukça az sayıda çalışma bulunmaktadır. Saymerî'nin usûl-hilâf eseri hakkında, eseri kısaca tanıtan Tuncay Başoğlu'nun makalesi ile Saymerî'nin biyografisi hakkında daha ayrıntılı bilgi veren ve onun emir hakkındaki görüşlerini değerlendiren Rahmi Telkenaroğlu'nun makalesi bulunmaktadır.⁶ Zeydî Mu'tezilî alim Nâtık-Bilhak ve eseri *el-Müczi* hakkında ise Ahmet Temel'in, müstakil bir Zeydî usûl düşüncesinin mevcut olup olmadığını sorgulayan makalesi önemlidir.⁷ Şâfiî fakih Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fıkıhçılığı ve usûlcülüğü hakkında oldukça fazla çalışma olduğu halde, usûl-hilâf eseri *et-Tebîra* üzerine bu bağlamda bir çalışmaya rastlanmamıştır.⁸

1. Usûl-Hilâf Eserleri ve Müelliflerinin Tanıtımı

1.1. Yahya b. Hüseyin ve el-Müczi fi usûli'l-fikh

Zeydî imam ve alim Ebû Tâlib Nâtık-Bilhak Yahya b. Hüseyin 340/951 yılında bugün İran sınırları içinde kalan Amûl'de doğdu. Fıkıh, usûl-i fıkıh ve kelâm dersleri aldı. Hocaları arasında Hanefî Mu'tezilî âlim Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) zikredilir. Hayatını Zeydîlerin hakim olduğu Taberistan ve Deylem bölgelerinde geçirdi. 411 yılında ağabeyi Müeyyed-billah'ın (ö. 411/1021) vefatından sonra onun yerine geçerek Zeydîlerin imamı oldu. Diğer Zeydî imamlarına göre daha sakin geçen imameti döneminde ilmî faaliyetlerine devam etti. 424/1033 yılında Deylem'de vefat etti.⁹

Nâtık-Bilhak'ın; imamet, Zeydî fıkıhı ve usûl-i fıkıhla ilgili çeşitli eserleri vardır.¹⁰ *el-Müczi fi usûli'l-fikh* onun usûl alanındaki ihtilaflı meseleleri bir araya getirdiği eseridir. Eserin bir kısmı Abdülhamid Ebû Züneyd tarafından Kâdı Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) *el-Umed* adlı usûl eserinin Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044) tarafından yapılmış bir şerhi olduğu iddiasıyla neşredilmiştir. Ancak daha sonra Nâtık-bilhak'ın yaşadığı dönemde istinsah edilmiş tam bir nüsha ile mukayesesi sonucu eserin Basrî'ye ait olmadığı anlaşılmış ve eserin tamamı Yemen'de doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.¹¹ Bunun yanında Nâtık-bilhak'ın *Cevâmiu'l-edille* adında bir usûl eseri daha olduğu nakledilmektedir.¹²

⁵ Hilâfla ilgili son dönemde yapılan çalışmalar arasında şunlar zikredilebilir: Abdurrahim Bilik, *Zemahşerî'nin Ruûsü'l-Mesail İsimli Eserinde İlm-i Hilâf* (Kitâbü'n-Nikah Örneği) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Walter Edward Young, *The Dialectical Forge. Juridical Disposition and Evolution of Islamic Law* (Cham: Springer, 2017); *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-Hilâf* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Fatma Betül Kalça, *Debûsî'nin Aile Hukuku ile İlgili Görüşlerinin Hilâf İlmî Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Youcef L. Soufi, *The Rise of Critical Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2023).

⁶ Tuncay Başoğlu, "Saymerî'nin Usûlü ve Usûl Görüşleri Hakkında Bazı Tespitler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 274-277; M. Rahmi Telkenaroğlu, "Hüseyin b. Ali es-Saymerî ve Dönemin Emir-Nehiy Tartışmalarındaki Duruşu", *Turkish Studies* 13/9 (2018), 239-256.

⁷ Ahmet Temel, "Zeydî Usûl-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usûl Kitabı Olan Nâtık bi'l-Hak'ın (340-424/951-1033) el-Müczi fi Usûli'l-Fikh Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usûl Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme", çev. Sacide Ataş, *Kilitbahir* 15 (2019), 369-387.

⁸ Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin cedel yöntemi hakkında bir çalışma için bk. Ahmet Numan Ünver, *Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshak eş-Şîrâzî Örneği)*, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.

⁹ Nâtık-Bilhak'ın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Üzümlü, "Nâtık-Bilhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2023); Nâtık-Bilhak Yahya b. Hüseyin, *el-Müczi fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülkerim Cedebân (Sana: el-Meclisü'z-Zeydî el-İslâmî, 2013), 28-53 (neşredenin girişi). Siyasî ve ideolojik yönü ağır basan Zeydîliğin fıkıh açısından müstakil bir ekol olup olmadığı tartışmalıdır. Zeydîliğin kelâmda Mu'tezile'ye, fıkıhta ise Hanefîliğe yakın olduğu iddia edilmektedir. Temel, "Zeydî Usûl-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı?", 371. Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi için bk. Fatih Yücel, "Fıkıh Usûlünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 255-274. Zeydîliğin bu iki mezhepten ilmî açıdan değil, imamete dayalı siyasî görüşü sebebiyle ayrıştığı söylenebilir. Bununla birlikte yakın dönemde yayınlanarak ilim dünyasına kazandırılan Zeydî eserlerinin, müstakil bir Zeydiyye literatüründen bahsedilebilecek genişlikte olduğu görülmektedir. Zeydîlerin yayınlanmış olan temel eserleri ve Zeydîlik hakkında yapılan çalışmaların bir listesi için bk. Kadir Demirci, Mehmet Ümit, "Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 347-367. Son on yılda yayınlanan yeni eserler ve yapılan yeni çalışmalardan sonra bu liste güncelliğini kısmen yitirmiştir.

¹⁰ Eserlerinin listesi için bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/42-44 (neşredenin girişi).

¹¹ Temel, "Zeydî Usûl-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı?", 373-374.

¹² *Müczi*'nin muhakkiki, *Muczi*'ye yazdığı mukaddime de bu esere yakın zamanda ulaştığını ve tahkikini tamamlamak üzere olduğunu söylemektedir. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/43 (neşredenin girişi). Biz de eserin bir bölümünün 2013 yılında Ezher Üniversitesi'nde tahkik edildiğini tespit ettik ancak bu tahkike ulaşma imkânımız olmadı. <http://thesis.mandumah.com/Record/287936> (Erişim 17 Ağustos 2023). Zeydîlerin fıkıh usûlü anlayışına ilişkin ülkemizdeki nadir çalışmalardan biri için bk. Fatih Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usûlü* (Ankara: Fecr Yayınları 2022).

1.2. Hüseyin b. Ali es-Saymerî ve Mesâilü'l-hilâf

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed es-Saymerî, 351/962 yılında Basra yakınlarındaki Saymer’de doğdu. Bağdat’ta Hanefî fikhî okudu ve hayatının büyük kısmını Bağdat’ta geçirdi. Hanefî fakih Ebû Bekir el-Cessâs’ın (ö. 370/981) talebesi olan Ebû Bekir Muhammed b. Musa el-Harizmî ve Ebû Zekeriya Yahya ed-Darîr’den ders aldı. Dârekutnî (ö. 385/995) gibi dönemin önemli hadis alimlerden hadis okudu. Bağdat’ın Kerh mahallesinde vefatına kadar kadı olarak görev yaptı. Hocası Harizmî ve öncesinde Cessâs’ın da ders verdiği Derbüabde mescidinde fikh dersleri verdi. Dâmeğânî (ö. 478/1085), Ebu Tahir ed-Deylemî ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) başta olmak üzere pek çok kişi kendisinden ders aldı. 436/1045 yılında vefat etti.¹³

Saymerî, Kudûrî (ö.428/1037) ve öğrencisi Dâmeğânî ile birlikte, Bağdat’ta hicrî beşinci asırdaki son büyük Hanefî alimlerinden biridir.¹⁴ Irak Hanefîlerinin genel teamülü gibi Saymerî’nin de Mu’tezile meylinden söz edilmekte, ancak 417 yılında Mutezilî görüşlerinden vazgeçtiğini ilan ettiği rivayet edilmektedir.¹⁵ Kendisine üç eser nispet edilmektedir: İlk Hanefî tabakat kitaplarından biri olarak nitelenebilecek olan *Ahbâru Ebî Hanife ve ashâbih*, günümüze ulaştığı bilinmeyen *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî* ve bu çalışmaya konu olan *Mesâilü'l-hilâf fi usûli'l-fikh*.

Mesâilü'l-hilâf adlı eser, Cessâs’ın *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eseri ile birlikte Irak Hanefî usûl anlayışının temel kaynaklarından biridir. Saymerî’nin bu eserinde Cessâs’ın *Fusûl*’ünden önemli ölçüde istifade ettiği görülmektedir. Bununla birlikte bazı meselelerde ondan farklı görüşleri tercih etmiştir. Eserde Mu’tezile’den etkilendiğini gösteren bazı görüşleri olduğu ifade edilmiştir.¹⁶ Eser bir yüksek lisans ve bir doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.¹⁷

1.3. Ebû İshak eş-Şîrâzî ve et-Tebîra fî Usûli'l-Fikh

Hicrî beşinci asrın en önemli Şâfiî alimlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî, 393/1003’te Şiraz yakınlarındaki Firuzâbad’da doğdu. Hayatının ilk yıllarında çeşitli şehirlerde eğitim aldıktan sonra 415 yılında Bağdat’a gitti ve hayatının kalan kısmını burada geçirdi. Bağdat’ta Şâfiîliğin Irak kolunun reisi sayılan Ebû Hâmid el-İsferâyînî’nin (ö. 406/1016) talebelerinden ders aldı. En çok etkilendiği hocalarından biri fikh, usûl ve cedel ustası Ebu’t-Tayyib et-Taberî’dir (ö. 450/1058). 430 yılından itibaren ders vermeye başladı. Münazaralardaki başarısı ile dikkat çekti. Hocası Ebu’t-Tayyib et-Taberî’nin vefatından sonra Şâfiîliğin Bağdat’taki temsilcisi konumuna geldi. Nizamülmülk tarafından 459 senesinde kurulan Bağdat Nizamiye medresesine müderris olarak atandı ve hayatı boyunca bu görevi sürdürdü. 476/1083 yılında Bağdat’ta vefat etti.¹⁸

Şâfiî mezhebi içindeki seçkin konumu, sosyal ve siyasî olaylardaki tutumu ve Nizamiye medreseleri ile birlikte anılan tedris kariyeri, Şîrâzî’yi fikh tarihinde çok önemli bir konuma getirmektedir. Şâfiî mezhebinde köşe taşı sayılabilecek fûrû fikh eserleri yanında, usûl, hilâf, cedel ve tabakat eserleri de literatürde büyük önem taşıyan eserlerdir. Fikh usûlüne dair en önemli eserleri *el-Luma’* ve bu esere kendi yazdığı şerh olan *Şerhu'l-Luma’*’dır. Bu çalışmada inceleyeceğimiz *et-Tebîra* ise ihtilaflı usûl mesâilini derleyen bir eserdir. Şîrâzî’nin usûl alanında yazdığı ilk eser muhtemelen *Tebîra*’dır. *Luma*’nın girişindeki ifadelerinden, önce *Tebîra*’yı kaleme aldığı, daha sonra buna ilave bilgileri bir araya getirmek üzere *Luma*’yı ve nihayet *Şerhu'l-Luma*’yı yazdığı anlaşılmaktadır. Yine fikh mesâilinin tartışma metodunu ele aldığı, bu amaçla usûl konularına yer verdiği *el-Mulahhas fi'l-cedel* ve *Mulahhas*’ın özeti mahiyetindeki *el-Meûne fi'l-cedel* eserlerini de *Tebîra*’dan sonra kaleme almıştır.¹⁹ *Tebîra* Muhammed Hasan Heyto tarafından tahkik edilmiştir.²⁰

¹³ Tuncay Başoğlu, “Saymerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2023). Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Cize: Hicr li't-Tîbâa ve'n-Neşr, 1993), 2/116-118; Ebu'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcîm fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1962), 26; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, nşr. Ebû Yasir Muhammed Hüseyin ed-Dimyâtî (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyum, Kahire. Dâru İbn Affân, 2020), 1/249-250.

¹⁴ Murat Şimşek, *İmam Ebu Hanife ve Hanefîlik* (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 73.

¹⁵ Başoğlu, “Saymerî”.

¹⁶ Başoğlu, “Saymerî’nin Usûlü”, 276-277.

¹⁷ Başoğlu, “Saymerî”.

¹⁸ Bilal Aybakan, “Şîrâzî, Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2023). Şîrâzî’nin hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-umem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 16/228-231; Tâcüddîn, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâti'l-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmut Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1966), 4/215-256; Bilal Aybakan, “Bağdat Nizamiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, ed. İsmail Safa Üstün (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 2/699-715; Ünver, *Fikh İlminde Cedel*, 107-141.

¹⁹ Ünver, *Fikh İlminde Cedel*, 137.

²⁰ Ebû İshak eş-Şîrâzî, *et-Tebîra fi usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1980).

2. Usûl-Hilâf Eserlerinin Tahlili

2.1. Eserlerin Yazılış Amacı

Usûl-hilâf eseri olarak nitelediğimiz bu eserlerin müelliflerinin hepsi, hem usûl hem de hilâf ilminin altın çağı olan hicrî beşinci asırda yaşamıştır. Bu dönem, fıkıh ilminin İslamî ilimlerin merkezine yerleştiği, fıkıh münazaralarının da oldukça popüler hale geldiği bir dönemdir. İncelediğimiz eserlerin müelliflerinin de münazaralara katıldıkları ve bu konuda temayüz ettikleri bilinmektedir. Bu açıdan onların ihtilaflı meseleleri derleyen ve bu meseleleri cedel üslûbu ile tartışan eserler yazmaları şaşırtıcı değildir. Ancak hilâf alanında daha yaygın olan uygulama, ihtilaflı fûrû fıkıh mesâilini konu edinen eserlerin kaleme alınmasıdır. Bu türden eserlerin çokluğuna karşılık usûl alanındaki ihtilafları konu edinen eserlerden günümüze ulaşanlar, tespit edebildiğimiz kadarıyla incelediğimiz bu üç eserden ibarettir. Burada eserlerin mukaddimelerinden yola çıkarak bu eserlerin yazılış amacı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Nâtık-Bilhak *Müczi*'nin mukaddimesinde, ismini belirtmediği bir kişiyi muhatap alır ve usûl-i fıkıh alanındaki belli başlı ihtilaflı meselelere vakıf olmak isteyen bu kişinin talebini dikkate alarak eserini yazdığını belirtir. Nâtık-Bilhak'ın ifadelerine göre muhatapı, usûl-i fıkıh alanında yazılan eserlerden ihtilaflı meseleleri ayıklamakta zorlanmaktadır. Çünkü bu meseleler eserlerin içine dağılmış haldedir ve ayrıca bu eserler fıkıhın mukaddimelerini ve asıllarını belirlemek, bu asıllara göre ihtilaflı olsun olmasın bütün meseleleri belli bir tertiple izah etmek amacıyla yazılmıştır. Muhatap Nâtık-Bilhak'tan bu meseleleri ayıklayıp yazıya dökmesini, bunların delillerini de zikredip, hangi delilin sahih, hangisinin fasid olduğunu belirtmesini ister. Müellif faydalı olacağı ve sevap kazandıracığı düşüncesi ile bu eseri kaleme almaya karar verir.²¹

Saymerî'nin *Mesâil*'inin mukaddimesi bulunmamakta; eser, doğrudan emir bahsine dair ilk mesele ile başlamaktadır. Bununla birlikte eserin ismi müellif tarafından belirlenmiş ise bu, müellifin eserdeki öncelikli amacının ihtilaflı usûl meselelerini derlemek olduğunun göstergesi sayılabilir. Saymerî'ye *Mesâilü'l-hilâf* dışında bir usûl eseri de nispet edilmediğinden, onun bu eseri ihtilaflı konuları bir araya getirmenin yanında kendi usûl görüşlerini de ortaya koymak için yazdığı düşünülebilir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere usûl meselelerinde görüşlerini esas aldığı Kerhî (ö. 340/952) ve Cessâ'a zaman zaman muhalefet etmekte veya ihtilaflı görüşler arasında tercihte bulunmaktadır.

Şîrâzî *Tebşıra*'nın mukaddimesinde, ashâbından bir grubun, usûl-i fıkıh alanındaki ihtilaflı meseleleri kaleme alması hususunda talepkâr olması üzerine bu eseri yazdığını söyler. Eseri hem yeni başlayanlar ve hem de bu ilimde ilerlemiş olanların istifadesine uygun olacak şekilde orta hacimde tuttuğunu, öğrencilerin kolaylıkla alabilmesi ve ezberleyebilmesi için delillere de yer verdiğini belirtir.²² Yukarıda ifade edildiği gibi, Şîrâzî bu eseri, diğer sistematik usûl eserlerinden önce kaleme almıştır. Nitekim *Luma*'nın mukaddimesinde Şîrâzî, usûl-i fıkıh alanında kendi mezheplerine ait bir muhtasar yazmasını bazı dostlarının talep ettiğini, bu eserin, hilâf alanında yazdığı *Tebşıra*'ya bir ilave olacağını, *Tebşıra*'ya sahip olmayanların da istifadesi için çok önemli gördüğü bazı delilleri *Luma*'da da zikrettiğini ifade eder.²³ Dolayısıyla Şîrâzî'nin *Tebşıra*'da bütün usûl konularını açıklamaktan ziyade ihtilaflı meseleleri müstakil olarak bir araya getiren bir esere duyulan ihtiyacı karşılamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere incelediğimiz usûl-hilâf eserlerinin müellifleri bu eserleri yazarken kendi mezheplerinin usûl anlayışını ortaya koymak ya da belli bir usûl konusunu derinlemesine ele almak gibi özgün bir usûl çalışması kaleme alma amacı gütmemektedir. Ayrıca iki eserin mukaddimesinden de anlaşıldığı üzere müellifler, usûl literatürünün zirve yaptığı bu dönemde, standart usûl eserlerinden farklı bir tür eser kaleme aldıklarını ve sadece ihtilaflı konulara odaklandıklarını açıkça ifade etmektedir. İhtilaflı usûl meselelerinin bir araya getirilmesi, müellifin kendisine ait orijinal bir çalışma olmaktan ziyade bir derleme çalışması gibi görünebilir. Nitekim medresedeki vazifesi ile meşhur olan Şîrâzî'nin ifadeleri, eserinin pedagojik yönünü göstermektedir. Hakikaten, hicrî beşinci asırda yaygın olan münazaralardaki ve tipik hilâf eserlerindeki hilâf meselelerinin usûlî/metodolojik ihtilaflarla çoğu zaman doğrudan ilgisi vardır. Çünkü ihtilaflı görüşlerin delillendirilmesi ameliyesi, fıkıh usûlü ile doğrudan ilişkili bir konu; hatta fıkıh usûlündeki metotların fûrû fıkhındaki uygulama sahasıdır. Dolayısıyla hilâf mesâilinin delillendirilerek muhalif tartışılması hususunda uzmanlaşmak isteyen bir fıkıh talebesi, usûl alanındaki muhalif görüşlere kolayca ulaşabileceği bir esere ihtiyaç duyabilir. Bunun yanında müelliflerin yaşadığı dönemde yaygın olan fıkıh münazaraları içerisinde, usûl alanındaki ihtilafların da münazara konusu edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu açıdan söz konusu usûl-hilâf eserleri usûlî hilâf meselelerini derlemekle bir ihtiyaca cevap vermiş olmaktadır. Bununla birlikte ilerleyen bölümlerde örneğini göreceğimiz gibi, meselelerin delillendirilmesi noktasında her bir müellifin mensup olduğu ilmî geleneğin tavrına uygun argümanlar

²¹ Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/94

²² Şîrâzî, *Tebşıra*, 16.

²³ Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Luma' fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülkâdir el-Hatîb el-Hasenî (Bahreyn: Mektebetü Nizam Ya'kubî el-Hâssa, 2013), 77.

geliştirebildiği, dolayısıyla müelliflerin mevcut mesâili derlemekle sınırlı kalmadığı ve kendilerine özgü istidlal yöntemlerini de ortaya koydukları görülmektedir.

Hicrî altıncı asrın sonlarına doğru hilâf ilminin popülerliğini yitirdiği ve bu alanda yazılan tipik eserlerin sayılarının gittikçe azaldığı görülmektedir. Yeni dönemde fûrû fıkıh ve usûl alanındaki ihtilafları bu ilim dallarının geleneksel sistematığı içinde ele alan eserlerin yerini, ihtilafların farklı veçhelerine, özellikle de usûl ihtilafları ile fûrû fıkıh arasındaki neden-sonuç ilişkilerine odaklanan, daha ince işçilikli eserler almıştır. Bu yönelişin “tahrîcû'l-fûrû ale'l-usûl” denen bir eser türünü ortaya çıkardığı söylenebilir.²⁴

2.2. Eserlerin Sistematığı ve İçeriği

İncelenen eserlerin içinde en kapsamlı ve detaylı olan *Müczi*'dir. Eserdeki usûl konularının sistematığı emir-nehiy babının yeri dışında *Cessâs*'ın *Fusûl*'ü ile aynıdır. Bu tasnif Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin *Mu'temed*'deki sistematığına de yakındır. Ancak her bir konu başlığı altındaki meselelerin seçiminde *Müczi*'nin mesele sıralaması, *Fusûl* ya da *Mu'temed*'den herhangi birine tam olarak uyumlu görünmemektedir.²⁵ *Müczi*'de sırayla, emir-nehiyle ilgili 11, umûm-hususla ilgili 16, mücmel-mübeyyenle ilgili 9, nesihle ilgili 13, haber teorisiyle ilgili 29, Hz. Peygamber'in fiilleriyle ilgili 3, icmâ ile ilgili 18, kıyas ve ictihadla ilgili 37 olmak üzere toplam 136 mesele bulunmaktadır. *Müczi*'de haberler ve kıyas-ictihad bahisleri ile ilgili meselelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bazı meselelerin alt meseleleri fasıl adı altında ayrıca işlenmiştir. İncelenen diğer eserlere nazaran mesele sayısından ziyade meselelerin oldukça detaylı şekilde işleniş sebebiyle eserin daha geniş bir hale geldiği anlaşılmaktadır. Yine mesela icmâ ve kıyasın meşruiyeti gibi bazı bölümlerin, ihtilafların ve delillerin serdedilmesini aşan ölçüde detaylı anlatıldığı görülmektedir.

Saymerî'nin *Mesâilü'l-hilâf*'taki usûl tasnifi, hem *Cessâs*'ın *Fusûl*'ü, hem de *Müczi* ile oldukça paraleldir. *Mesâilü'l-hilâf*, genel başlıklar açısından *Fusûl* ile büyük oranda uyumlu görünmekle birlikte başlıklar altındaki meselelerin sıralaması ve anlatımında her yerde *Fusûl*'ü takip ettiği söylenemez.²⁶ Saymerî de *Nâtık-bilhak* gibi, ihtilafa konu olan usûl meselelerinin tamamını eserine almamış, önemli ve meşhur meseleleri seçmiştir. Eserlerine dahil ettikleri meseleler konusunda da bu iki müellifin birbirine paralel tercihler yaptıkları söylenebilir. *Mesâilü'l-hilâf*'ta ele alınan 133 meseleden 18'i emir-nehiy, 22'si umûm-husus, 3'ü beyan, 5 tanesi Hz. Peygamber'in fiilleri, 8 tanesi nesih, 24'ü haber teorisi, 23'ü icmâ, 20 tanesi kıyas ve 10 tanesi de ictihad bahisleri ile ilgilidir. En geniş bölümün kıyas başlığı olduğu görülmektedir. Bunun yanında umûm-husus ve icmâ bahisleri, tıpkı *Cessâs*'ın *Fusûl*'ünde olduğu gibi oldukça uzun ve detaylıdır.

Şîrâzî'nin *Tebşira*'daki tasnifi dönemin usûl eserlerinin ve incelediğimiz usûl-hilâf eserlerinin sistematığı ile genel anlamda paraleldir ancak diğer iki eserde bulunmayan bablar da *Tebşira*'da bulunmaktadır. Şîrâzî, emir-nehiy hakkında 28, umûm-husus hakkında 21, mücmel-mufassal hakkında 11, mutlak-mukayyed hakkında 2, delilü'l-hitâb hakkında 7, Hz. Peygamber'in fiilleri hakkında 4, nesih hakkında 13, haberler hakkında 27, icmâ hakkında 15, taklid hakkında 5, kıyas hakkında 33, ictihad hakkında 12 ve muhtelif konular hakkında 3 mesele olmak üzere toplam 181 meseleye yer vermiştir. Şîrâzî, diğer iki eserde bulunmayan bazı meselelere yer vermesine karşılık, bu meseleleri daha kısa ve sade bir şekilde ele alır. Bu sebeple eser *Mesâilü'l-hilâf*'tan daha geniş, ancak *Müczi*'ye göre daha kısadır. Şîrâzî'nin tasnifinin, kendinden önce yazılmış usûl eserlerinden herhangi biriyle doğrudan paralellik arz ettiği tespit edilememiştir.

Eserlerin kapsamıyla ilgili olarak başlıklar ve mesele sayılarındaki farklılıklara dayalı bir mukayese yanıltıcı olabilir. Zira bir müellifin müstakil bir mesele olarak ele aldığı bir konu, diğer müellif tarafından bir meselenin faslı olarak ele alınabilmektedir.²⁷ Bazen de bir müellifin bir başlık altında yer verdiği meseleye diğer müellif başka başlık altında yer verebilmektedir.²⁸ Bununla birlikte üçünde ortak olan husus, usûl-i fıkıhın tanımı, nazarın vacip oluşu, dilin mahiyeti, hüküm ve hâkim, teklif, harflerin ya da bazı kavramların tanımı gibi -daha çok mütekellimîn usûl eserlerinin girişinde işlenen- konulara yer vermeyip, doğrudan

²⁴ Söz konusu eserleri müstakil bir tür olarak ele alan bir çalışma için bk. Nail Okuyucu, “Tahrîcû'l-Fûrû ale'l-Usûl Edebiyatı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2010), 113-136.

²⁵ Mesela tabloda verilen umûm-husus başlıkları için karşı. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Muhammed Muhammed Tamir (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 1/40-181; *Nâtık-bilhak*, *Müczi*, 1/170-308; Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*, nşr. Halil el-Meys (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 1/189-291.

²⁶ Mesela tabloda verilen umûm-husus başlıkları için karşı. *Cessâs*, *Fusûl*, 1/40-181; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Mesâilü'l-hilâf fi usûli'l-fıkıh*, nşr. Abdelouahad Jahdani (Universite de Provence-Aix-Marseille, Doktora Tezi, 1991), 44-97.

²⁷ Mesela “nehy ligayrihi fesadı gerektirir mi” tartışması *Mesâilü'l-hilâf*'ta müstakil bir mesele iken, *Müczi* ve *Tebşira*'da nehyin fesadı konusunun içinde işlenir. *Nâtık-bilhak*, *Müczi*, 1/155-169; Saymerî, *Mesâil*, 42-43; Şîrâzî, *Tebşira*, 100-103.

²⁸ Meselâ *Nâtık-Bilhak*'ın mutlak-mukayyed konusunu tek bir mesele olarak umûm-husus içerisinde ele almasına karşılık Şîrâzî bu meseleleri umûm-husustan ayrı bir yerde, müstakil başlıkta toplamıştır. *Nâtık-Bilhak*, *Müczi*, 1/228-236; Şîrâzî, *Tebşira*, 212-217.

emir-nehîy tartışmaları ile başlamalarıdır. Bunun yanında -Tablo 2'de gösterildiği üzere- meşhur meselelere her üç eserde de yer verildiği, daha tali meselelerin seçiminde ise eserlerin farklılaştığı görülmektedir.²⁹ Her halûkarda, incelediğimiz usûl-hilâf eserlerinin, meseleleri tasnif ederken esas aldıkları eserler olsa dahi meselelerin tespiti, sıralanması, anlatımın sınırlarının belirlenmesi hususlarında kendi tercihlerinin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında bu üç eserin kendi arasında bir etkileşimin varlığı da tespit edilememiştir.

Fusûl	Mu'temed	Müczi	Mesâilü'l-hilâf	Tebşıra
	Giriş (hakikat-mecaz)			
Umûm-husus	Emir-nehîy	Emir-nehîy (11)	Emir-nehîy (18)	Emir-nehîy (28)
Mücmel (hakikat-mecaz, muhkem-müteşâbih)	Umûm-husus	Umûm-husus (16)	Umûm-husus (22)	Umûm-husus (21)
Beyan	Mücmel-mübeyyen	Mücmel-mübeyyen (9)	Beyan (3)	Mücmel-mufassal (11)
Emir-nehîy	Ef'âl	Nesih (13)	Ef'âl-i nebî (5)	Mutlak-mukayyed (2)
Nesih	Nesih	Haber (29)	Nesih (8)	Delîlü'l-hitâb (7)
Haber	İcmâ	Ef'âl-i nebî (3)	Haber (24)	Ef'âl-i nebî (4)
Ef'âl-i nebî	Haber	İcmâ (18)	İcmâ (23)	Nesih (13)
Hazr ve ibâha	Kıyas ve ictihad	Kıyas ve ictihad (37)	Kıyas ve ictihad (30)	Haber (27)
İcmâ	Hazr ve ibâha			İcmâ (15)
Kıyas ve ictihad	Müftî ve müsteftî			Taklid (5)
				Kıyas ve ictihad (45)

Tablo 1- Usûl-hilâf eserlerinin ve ilişkili olabilecek dönemin iki usûl eserinin tasnifleri.³⁰

Müczi	Mesâilü'l-hilâf	Tebşıra
1. Umûm sigası	1. Mutlak âmm ve umûm sigası	1. Umûm sigası
2. Ekallü'l-cem'	2. Tahsise uğrayan âmmın mecaz olup olmaması	2. Lâ-m-ı târif alan müfred isim
3. Mârife cins ismin umûmu	3. Akilla tahsis	3. Nekre cemî
4. Tahsise uğrayan âmmın mecaz olup olmaması	4. Âhad haberle tahsis	4. Umûmun kat'îliği
5. İstisnânın kapsamı	5. Kıyasla tahsis	5. Tahsise uğrayan âmmın mecaz olup olmaması
6. Âhad haberle tahsis	6. Tahsisin haber ve emirlerde caiz oluşu	6. Tahsisin sınırı
7. Kıyasla tahsis	7. Âmm ve hâss haberin tearuzu	7. Ekallü'l-cem'
8. Mutlakın mukayyede hamli	8. Râvînin mezhebi ile tahsis	8. Kur'ân'ın umûmunun âhad haberle tahsisi
9. Umûmun Hz. Peygamber'in fiili ile tahsisi	9. Hz. Peygamber'in nehyinin fiili ile tahsisi	9. Sünnetin kitapla tahsisi

²⁹ Meselâ emirle ilgili olarak emrin mücebi, emrin tekrarı gerektirip gerektirmemesi konuları üç eserde de yer alırken, "emir, emredilen şeyin müczi olduğuna delalet eder mi" tartışması Müczi'de yer almaz. Yine mesela "Kaza ilk emirden dolayı mı yeni bir emirle mi vacip olur" meselesi sadece Tebşıra'da yer almaktadır. Nâtık-Bilhak, Müczi, 26; Şîrâzî, Tebşıra, 64-66.

³⁰ Bâkîllânî'nin Takrib'i hem bu eserlerden tasnif ve içerik itibarı ile tamamen ayrıştığı, hem de tamamı günümüze ulaşmadığı için bu tabloya dahil edilmemiştir.

10. Bir sebebe binâen vârid olan âmm	10. Haramlık hükmünün aynlara taalluk etmesi	10. Umûmun kıyasla tahsisi
11. Râvînin mezhebi ile tahsis	11. Mükellefin kendisiyle husus kastedilen umûmu işitip, muhassısı işitmemesi	11. Tahsisin haber ve emirlerde caiz oluşu
12. Mefhûmü’ş-şart	12. Fiillerde umûm	12. Bir sebebe binâen varid olan âmm
13. İstisnâ-i ekser	13. Bir sebebe binâen varid olan âmm	13. Râvînin mezhebi ile tahsis
14. Âmm ve hâs haberin tearuzu	14. İstisnânın kapsamı	14. Âmm ve hâssın teâruzu
15. İki umûmun teâruzu	15. İstisnâ-i ekser	15. Önce gelen hâssın sonra gelen âmmi tahsis etmesi ve hâssın tearuzunda hâssın önce gelmesi
16. Tahsise uğrayan âmmın delil değeri	16. Aynı cinsten olmayan istisnâ	16. İttifak edilmiş âmm ile ihtilaf edilmiş hâssın tearuzu
	17. Ekallü’l-cem’	17. İki haberin tearuzu
	18. Harf-i nefyin iliştiği şeyin nefyinin murad edilmemesi	18. Muttasıl olmayan istisnâ
	19. Bir lafızla iki mananın aynı anda kastedilmesi (umûmu’l-müşterek)	19. Aynı cinsten olmayan istisnâ
	20. Mutlakın mukayyede hamli	20. İstisnâ-i ekber
	21. Mefhûmü’ş-şart	21. İstisnânın kapsamı

Tablo 2- Üç usûl-hilâf eserinin umûm-husus bahislerinin içeriği.³¹

2.3. Eserlerin Kaynakları ve Referans Çerçevesi

İncelediğimiz eserlerde dönemin yaygın uygulamasının bir yansıması olarak, faydalanılan eserler ve müelliflerinin çoğunlukla zikredilmediğini görmekteyiz. Bununla birlikte, tartışmaların tarafları pek çok yerde zikredilmekte ve bu da müellifler tarafından dikkate alınan usûl görüşleri açısından referans çerçevesini belirlemeyi mümkün kılmaktadır.

Nâtık-Bilhakk’ın eserinde isimlerini en sık zikrettiği kişiler (Ebû Hanîfe ve İmam Şâfi gibi mezhep imamları dışında) Mu’tezile imamları olan Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ile birlikte, hocası Ebû Abdullah el-Basrî’dir. Müellif Ebû Abdullah’tan şeyhimiz diye bahsetmekte ve Ebû Abdullah’ın hocası Kerhî’den yaptığı nakillere de sıklıkla yer vermektedir.³² Müczi müellifinin Mu’tezilî alimlerin usûl görüşlerine özel bir önem verdiği ve her meselede tespit edebildiği ölçüde onların görüşlerini aktarmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun yanında İsa b. Ebân (ö. 221/836) ve Cessâs’ın da görüşleri zaman zaman zikredilir.³³ Eserde herhangi bir Zeydî alime ve Zeydîlerin herhangi bir usûl görüşüne atıf yapılmamaktadır.³⁴ Müczi’de incelenen meselelerde görüşlerine yer verilen gruplar öncelikle fukahâ ve mütekelimîn,³⁵ ayrıca “Ebû Hanîfe ashâbı” ve “Şâfiî ashâbı”dır.³⁶ Nâtık-Bilhakk’ın “ashâbu Ebû Hanîfe”yi zikrettikten sonra “rahimehullah” ifadesini kullanmasına karşılık, Şâfiî’nin ya da ashâbının adı geçtiğinde bu ifadeye yer vermemesi, onun kendisini Hanefî mezhebine yakın konumlandığının

³¹ Eserlerin içeriklerinin örnek bir bab üzerinden mukayesesi için, bir sonraki başlıkta incelenecek olan konunun da dahil olduğu umûm-husus bâbı seçilmiştir. Tablo hazırlanırken meselelerin isimlendirilmesinde ortak ve farklı noktaların görülmesi amacıyla müelliflerin ibareleri esas alınmayıp aynı meseleler aynı şekilde adlandırılmıştır. Şîrâzî son dört meseleyi *Tebîrâ*’da “istisnâ babı” adı altında müstakil bir bâbda ele aldığı halde, umûm-hususla doğrudan ilişkisi sebebiyle bu dört mesele de tabloya dahil edilmiştir.

³² Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/114, 127, 155, 315, 336, 358.

³³ Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/155, 205.

³⁴ Ahmet Temel, Nâtık-Bilhakk’ın Zeydî alimler tarafından yazılan usûl eserlerinden haberdar olduğu halde eserinde bu alimlerin görüşlerine yer vermediğini vurgular. Temel, “Zeydî Usûl-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı?”, 378.

³⁵ Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/105, 137, 180. “Kelâm ilmine müntesip olanlar” ifadesi için bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/170. Bazı meselelerde “fukahâdan usûl-i fıkıhta görüş belirtenler şöyle demiştir” ifadesi kullanılır. Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/132, 152.

³⁶ Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/120, 155, 196, 321, 336. İhtilafın taraflarından birinin Zahirîler olduğu nadir örneklerden biri için bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/396-397.

bir göstergesi sayılabilir.³⁷ Yine Nâtık'ın "mütekelliminden ashâbımız" ifadesi, onun kelâmcı yönü öne çıkan hocalarının usûl görüşlerini dikkate aldığına işaret olarak görülebilir.³⁸

Görüldüğü üzere Müczi'nin ihtilaflı görüşlerin tespitinde çerçevesi Hanefî ve Şâfiîlerin yanında kelâmcılığı ile öne çıkan şahsiyetlerdir. Hatta ihtilafların çoğunda taraflar, Hanefî ve Şâfiîlerden grupları da barındıran fukahâya karşı kelâmcılardır. Bazen konu edilen ihtilaf Mu'tezile'nin önde gelen isimleri olan Ebû Hâşim ile Ebû Ali arasında yahut Ebû Hâşim ile Ebû Abdullah el-Basrî arasında dahi olabilmektedir.³⁹ Bununla birlikte Nâtık-Bilhak'ın kendisinin daha çok hangi kimliği benimsediği net değildir. Zira onun en çok referans aldığı hocası Ebû Abdullah, hem Şîî temayüllü, hem Hanefî, hem de Mu'tezilîdir.⁴⁰ Nâtık-Bilhak Zeydî alimleri referans almadığına göre, onu bu eserdeki görüşleri açısından Hanefî-Mutezilî olarak nitelemek mümkündür. Ancak Nâtık-bilhak örnek meselede görüleceği üzere Hanefî mezhebine muhalif bir görüşü de benimseyebilmektedir.

Saymerî'nin *Mesâilü'l-hilâf*'ta kendisini Hanefî kimliği ile özdeşleştirdiği düşünülebilir. Saymerî'nin "bize göre" ya da "ashâbımıza göre" ifadesini kullandığında Hanefîleri kastettiği açıktır.⁴¹ En çok zikrettiği isimler, kendisinin de dahil olduğu Irak Hanefî ekolünün iki büyük siması olan Kerhî ve Cessâs'tır. Saymerî Cessâs'tan "Şeyh Ebû Bekir er-Râzî" olarak bahsetmektedir.⁴² Bunun yanında Ebû Abdullah el-Basrî'nin de zaman zaman görüşüne yer verilmektedir.⁴³ Saymerî'nin zikrettiği ihtilaflarda taraflardan biri her zaman Hanefîler ya da Hanefîlerden bir âlim yahut gruptur. Saymerî çoğunlukla Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki ihtilafları zikretmekte,⁴⁴ sıklıkla mezhep içi ihtilaflara ve nadiren de fukahâ ve mütekellimîn arasındaki ihtilaflara yer vermektedir.⁴⁵ Pek çok meselede de muhalif görüşü "bazıları" olarak anonim şekilde ifade etmektedir.⁴⁶ Bunun yanında Saymerî'nin her ne kadar Mu'tezilî alimlere açıkça referans yapmasa da Mu'tezilî eğilimini ortaya koyan bazı görüşleri eserinde savunduğu görülmektedir.⁴⁷

Şîrâzî *Tebşıra*'da her bir meselede önce kabul ettiği görüşü bir cümle halinde belirterek tercihini en baştan ortaya koyar ve devamında bu görüşe itiraz edenleri zikreder. Şîrâzî kendisini açık bir şekilde Şâfiî ashâbı içerisinde konumlandırmakta; karşı görüş sahipleri Hanefîler, ehl-i Irak, ashâb-ı hadîs, ashâb-i Mâlik, mütekellimîn, bazen Mu'tezile ve bazen de Eş'arîler olabilmektedir.⁴⁸ Bunun yanında tespit edebildiğimiz kadarıyla *Tebşıra*'daki meselelerin yarıya yakını mezhep içi ihtilaflı meselelerdir ve Şîrâzî bu meselelerde tercihini belirtir.⁴⁹ Buna karşılık *Tebşıra*'da bazen Hanefî mezhebi içindeki ihtilaflı görüşler dahi tartışma konusu edilebilmektedir.⁵⁰ Bazı meselelerde de Şîrâzî sadece bir tartışmadaki iki görüşü zikreder ancak bu görüşlerin sahiplerini zikretmez.⁵¹ Şâfiîler içerisinde Müzenî (ö. 264/878),⁵² Ebu'l-Kâsım el-Enmâtî (ö. 288-901),⁵³ İbn Süreyc (ö. 306/918), Sayrafi (ö. 330/942),⁵⁴ Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebu Bekir el-Kaffal (ö. 365/976)⁵⁵ gibi isimlerin; Şâfiî olmayan muhalif

³⁷ Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/144, 155. Bununla birlikte nadiren Ebû Hanife ashâbının, Kerhî'nin ve Ebû Abdullah'ın görüşüne karşı, Şâfiî ashâbının görüşünü isabetli bulduğu da olabilmektedir. Mesela bk. *Müczi*, 1/196, 229-230.

³⁸ Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/325, 341.

³⁹ Mesela bk. Nâtık-Bilhak, *Müczi*, 1/185, 390.

⁴⁰ Şerafettin Gölcük, "Ebû Abdullah el-Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ağustos 2023).

⁴¹ Mesela bk. Saymerî, *Mesâil*, 92-93, 290. Özellikle istihsan bahsinde "ashâbünâ" ile kastedilenin Hanefîler olduğu çok açıktır. *Mesâil*, 278-279.

⁴² Saymerî, *Mesâil*, 116.

⁴³ Mesela bk. Saymerî, *Mesâil*, 71, 218. Muhakkikin metinde geçen Ebû Abdullah künyesini hatalı olarak Kerhî şeklinde anladığına dair bk. Başoğlu, "Saymerî'nin Usûlü", 276 (19. Dipnot).

⁴⁴ Bazı örnekler için bk. Saymerî, *Mesâil*, 63, 68, 70, 73, 75, 78. Hanefîlerle İmam Malik arasındaki bir ihtilaf için bk. Saymerî, *Mesâil*, 111.

⁴⁵ Cessâs ile diğer Hanefî âlimleri arasındaki bir ihtilaf için bk. Saymerî, *Mesâil*, 86-87. Ebû Hanife ve sâhibeyn arasındaki bir ihtilaf için bk. Saymerî, *Mesâil*, 88. Kerhî ve Cessâs arasındaki bir ihtilaf için bk. Saymerî, *Mesâil*, 292. Fukahâ ve mütekellimîn arasındaki bir ihtilaf için bk. Saymerî, *Mesâil*, 3.

⁴⁶ Saymerî, *Mesâil*, 80, 81, 83, 104, 108, 122, 147, 148.

⁴⁷ Örnekler için bk. Başoğlu, "Saymerî'nin Usûlü", 276-277. Başoğlu'nun da belirttiği gibi bu durum Mu'tezile ile ilişkilendirilen bazı görüşleri benimseyen Irak Hanefîlerinin genel tutumu ile de izah edilebilir. Nitekim aynı durum Cessâs için de geçerlidir.

⁴⁸ Zikredilen grupların geçtiği örnekler için bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 18, 22, 67, 173, 180, 187, 207, 216, 322, 466. Şîrâzî'nin kendisini Eş'arîlere dahil etmemesi önemlidir. Zira çağdaşı bir başka Şâfiî fakih Cüveynî (ö. 478/1085), aynı zamanda Eş'arî bir kelâm alimidir ve Eş'arî kelâm alimi Bâkîllânî'ye usûl eseri *Burhân*'da çokça atıf yapmıştır.

⁴⁹ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 193, 195, 198, 200, 207, 226.

⁵⁰ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 60-61.

⁵¹ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 36-37. "Ba'du'n-nâs" ifadesi için bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 81, 87. "Berâhime için bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 291.

⁵² Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 145.

⁵³ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 274.

⁵⁴ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 51.

⁵⁵ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebşıra*, 100, 218.

ulemâdan ise İsbâ b. Ebân,⁵⁶ Muhammed b. Şuca' es-Selcî (ö. 266/880),⁵⁷ Davud ez-Zahirî (ö. 270/884),⁵⁸ İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923),⁵⁹ Ebû Hâşim el-Cübbâî,⁶⁰ Kerhî,⁶¹ Ebû Abdullah el-Basrî,⁶² Bâkîllânî (403/1013)⁶³ gibi isimlerin çeşitli meselelerde zikredildiği görülmektedir. Hatta Şîrâzî diğer iki eserden farklı olarak sahâbe ve tâbiîn arasındaki ihtilaflara yer verir⁶⁴ ve zaman zaman dil alimlerini de bir ihtilafın tarafı olarak zikreder.⁶⁵ Dolayısıyla incelediğimiz eserler içerisinde *Tebsira*'nın ihtilafların tarafları konusunda en geniş yelpazeye sahip olduğu söylenebilir.

Görüldüğü üzere incelediğimiz eserlerde meselelerin tespitinde ihtilafın taraflarının kim olduğunun öncelenmediği, herhangi bir şekilde, herhangi iki ulemâ grubu ya da iki usûlcü arasında ihtilafa konu olmuş usûl meselelerinin eserlere dahil edilebildiği anlaşılmaktadır. Eserlerin referansları incelendiğinde dikkat çeken bir husus da usûl alanındaki ihtilafların taraflarının, fûrû fıkıh ihtilaflarındaki taraflardan belli ölçüde farklı oluşudur. Fûrû fıkıh ihtilaflarına odaklanan hilâf eserlerinde ihtilaflar çoğunlukla ya mezhep içinde ya da Hanefiler ile Şâfiîler arasındadır. Buna karşılık usûl-hilâf eserlerinde ihtilafların taraflarının çeşitlendiği, özellikle Mu'tezile'nin ve kelâmcı yönü ile meşhur âlimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum, usûlün kelâm ile irtibatının göstergelerinden biri olarak yorumlanabilir.

3. Âhad Haberle Tahsis Konusu Özelinde Usûl-Hilâf Eserlerinin Delil Getirme Yöntemi

İncelediğimiz usûl-hilâf eserlerinde hilâf yönteminin bir tezahürü olarak pek çok meselede kuvvetli naklî delillerin varlığına rağmen usûlcüler savundukları görüşleri aklî delillerle de ispatlamaya çalışmaktadır. Tartışmalarda öne sürülen naklî ve aklî delillerin önemli bir kısmı bu üç eserde ortak olduğu gibi, bu tartışmalara yer veren sistematik usûl eserlerinde de bu deliller çoğunlukla zikredilmektedir. Buna karşılık, her bir müellifin sadece kendisinin öne sürdüğü özgün deliller ve muhalif görüşün itirazlarına karşı kendisinin geliştirdiği cevaplar de karşımıza çıkmaktadır. Usûl-hilâf eserlerinin delil getirme yöntemi açısından mukayesesi için burada fıkıh usûlünün çok boyutlu tartışmalarından biri olması itibarıyla usûl ihtilafları açısından temsil gücü yüksek görülen, ayrıca müelliflerin özgün delil getirme yöntemlerini de görme imkanı veren âhad haberle tahsis meselesi incelenecektir.

Fıkıh usûlünün en geniş başlıklarından birini oluşturan umûm-husus, hem fûrû fıkıhla yakından ilgili, hem de kelâmî arka planı olan meseleleri barındırmaktadır. Husus ifade eden bir âhad haberin Kurân'ın umûmî bir hükmünü tahsis edip edemeyeceği meselesi ise bu uzantıları yanında haber teorisi ve tearuz problemiyle de yakından ilişkili bir tartışmadır.⁶⁶ Zira âhad haberle tahsis tartışmasında hem umûm ile husus, hem de kat'î bir delil olan ayet ile zannîlik içeren âhad haber karşı karşıya gelmektedir. Kurân'ın umûmunun âhad haberle tahsisini Şâfiîlerin de dahil olduğu cumhurun kabul ettiği, azınlıkta kalan ve kim olduğu açıkça ifade edilmeyen bazıların ise bunu caiz görmediği, Hanefilerin ise İsbâ b. Ebân'ın ortaya koyduğu üzere ancak daha önce tahsise uğramış (ve böylece kat'î olmaktan çıkmış) umûmun âhad haberle tahsisine cevaz verdiği ifade edilmektedir.⁶⁷ Genel olarak tahsis ve özelde âhad haberle tahsis konusunun bütün boyutları ile ele alınması bu çalışmanın sınırlarını doğal olarak aşacağı için burada, usûl-hilâf eserlerinin üslup ve delil getirme yöntemlerinin tespiti gayesinin sınırları içerisinde bu tartışma incelenecektir.

3.1. el-Müczi fî usûli'l-fıkıh'ta Âhad Haberle Tahsis

İncelediğimiz eserler içerisinde bu konuya en geniş yer veren Nâtık-Bilhak olmuştur. Nâtık-Bilhak, bu konuyu umûm-husus bahisleri içinde, istisnâ ile ilgili bir meseleden sonra, kıyasla tahsis meselesinden önce işler. Müellifin aktardığına göre âhad haberi delil olarak kabul edenler, umûmun âhad haberle tahsis edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf etmiştir. Bazıları âhad

⁵⁶ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 153.

⁵⁷ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 106.

⁵⁸ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 77, 372.

⁵⁹ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 361, 372.

⁶⁰ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 184.

⁶¹ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 61, 187.

⁶² Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 201, 203.

⁶³ Şîrâzî, *Tebsira*, 128, 479. Bâkîllânî'nin ilk meselede "Eş'arî" nisbesi ile zikredilmiş ve bu yönünün vurgulanmış olması, Eş'arîlerin usûl görüşlerinin tespitinde, Bâkîllânî'nin usûl eseri *Takrib*'in esas alındığına işaret sayılabilir.

⁶⁴ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 162-164.

⁶⁵ Mesela bk. Şîrâzî, *Tebsira*, 168, 231.

⁶⁶ Âhad haberle tahsis konusunda detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 244-253; Merve Özdemir Özyakal, "Kurân'ın Umûm Bildiren İfadelerinin Haber-i Vâhidle Tahsisi Konusundaki Usûlî Tartışmalar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 203-229.

⁶⁷ Özyakal, "Haber-i Vâhidle Tahsis", 205-206.

haberle umûmun tahsisini caiz görmezken, bazıları da tahsise uğramış âmmin âhad haberle de tahsis edilebileceğini, tahsise uğramamış âmmların ise âhad haberle tahsis edilemeyeceğini söylerler. Bu ikinci görüş İsb b. Ebân'a aittir.⁶⁸ Ancak Nâtık-Bilhakk'ın aktardığına göre İsb b. Ebân'ın bu görüşünü benimseyen Hanefiler de kendi içinde iki gruba ayrılmış, bazıları bu tahsisin gerçekleştiği konusunda ittifaq bulunmasını şart koşarken, bazıları da tahsisin muttasıl bir istisna ile değil, munfasıl bir delille sabit olmasını şart koşmuştur.⁶⁹

Nâtık-Bilhak, bu görüşlerin ardından âhad haberin umûmu tahsis edebileceği görüşünü Hanefiler ve Şâfiîlerin çoğunluğuna nispet eder. Kerhî'nin ve kelâmcı hocalarının da bu görüşte olduğunu söyler ve kendisi de bu görüşü benimser. Ancak Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâî'nin, "tek kişinin değil, ancak iki kişinin haberi ile amel edilebilir" görüşüne istinaden, tahsis edecek haberin bir kişi değil en az iki kişinin haberi olmasını şart koşmuş olması gerektiği çıkarımını yapar.⁷⁰

Nâtık-Bilhak, âhad haberle tahsis caiz görmeyenlerin delillerini şöyle izah eder: Umûm, ilim ifade eder ve umûmla murad edilen hüküm de malûmdur (ilim ifade eder). Halbuki âhad haber zannîdir. Zannî bir şeyle malûm olana muarazada bulunulamaz ve zannî bir şeyden dolayı malûm olan terk edilemez. Nâtık-Bilhakk'ın aktardığına göre, ana teması kat'îlik ve zannîlik meselesi olan bu delil, farklı şekillerde ifade edilerek şu argümanlar üretilmiştir:

- İlmin zan ile ortadan kaldırılması caiz değildir; âhad haberle tahsis de bu sonuca götüreceği için caiz değildir.
- Âhad haberle umûmun tahsis caiz olsaydı, âhad haberle umûma muaraza da caiz olurdu.
- Âhad haberle amel etmenin şartı zaten Kur'an'daki bir hükme muhalif olmamasıdır, o halde bir Kur'an hükmüne muhalif olacak şekilde onunla amel edilmesi caiz olamaz.
- Kur'an'ın âhad haberle tahsis caiz olsaydı, âhad haberle neshi de caiz olurdu. Halbuki zannî oluşundan dolayı âhad haberle nesh caiz değildir.⁷¹

Özetle Nâtık-Bilhakk'ın aktardığına göre âhad haberle tahsis caiz görmeyenlerin farklı şekillerde dile getirdikleri pek çok delilin ortak noktası, âhad haberin zannî oluşuna karşılık, Kur'an'ın umûmunun kat'î oluşudur.⁷²

Âhad haberle tahsis caiz görmeyenlerin en çok başvurdukları naklî delil, Fâtıma bnt. Kays hadisidir. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Fâtıma bnt. Kays, bâin talakla boşandığında Hz Peygamber'in (SAV) kendisine nafaka ve süknâ tayin etmediğini söylemiş, Hz. Ömer bunu ilgili ayetlere muhalif görerek, "doğru ya da yalan söylediğini bilmediğimiz bir kadının sözünden dolayı Allah'ın kitabını bırakamayız" diyerek reddetmiştir.⁷³ Sahâbeden Hz. Ömer'in bu tutumuna karşı çıkan olmamıştır.⁷⁴

Nâtık-Bilhak muhalifin delillerini zikrettikten sonra kendisinin de benimsediği cevaz görüşünün delillerini zikreder. Bu görüşün dayandığı temel delil şudur: Âhad haberle amel etmeyi vacip kılan delil, sahâbenin âhad haberle amel konusunda icmâ etmiş olmasıdır. Bu delil, âhad haberle amel etmeyi, âhad haberin umûmu tahsis etmemesi şartına bağlamayı gerektirmemektedir. Aksine sahâbiler, âhad haberin delil olarak alınmasının umûmun tahsis anlamına geldiği pek çok durumda da âhad haberle amel etmişlerdir. Mesela Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği, "Kadının halası ya da teyzesi üzerine nikahlanamayacağı"⁷⁵ yönündeki hadisle, muharremât ayetini⁷⁶ tahsis etmişlerdir. Bu haberin âhad haber olmadığı, ilim ifade ettiği itirazı kabul edilemez; çünkü bu haber her ne kadar tâbiîn döneminde ve sonrasında alimler tarafından kabul görmüş olsa da sahâbe döneminde mütevâtir değildi.⁷⁷ Ayrıca alimlerin bir haberi kabul etmesi, onun kesin bilgi gerektirmesi açısından değil, onunla amel edilebilmesi

⁶⁸ Cessâs'tan itibaren bu görüş İsb b. Ebân'a nispet edilmiştir. Cessâs bu görüşü bizzat İsb b. Ebân'ın eserlerinden alıntılarla nakleder. Cessâs, *Fusûl*, 1/74-75. İsb b. Ebân'ın umûmun âhad haberle tahsis konusundaki görüşünün detayları için bk. Alpaslan Alkış, "İsb b. Ebân'ın Âm, Hâs ve Âmmin Tahsis ile İlgili Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 19-37.

⁶⁹ Bu şartın gerekçesi şudur: Muttasıl bir istisnâ ile sabit olan tahsis umûmu hakikat olmaktan çıkarmaz, ancak munfasıl delille sabit olan tahsis umûmu mecaza dönüştürür. Umûmun hakikati üzere kalması ve mecaza dönüşmesi konusundaki izah, eserde doğrudan bu konunun ele alındığı meselede Kerhî'ye nispet edildiği halde bu meselede ona nispetle zikredilmemiştir. Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/190.

⁷⁰ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/206-207.

⁷¹ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 207.

⁷² Meselede âhad haberle tahsis tartışılan umûm mutlak olarak zikredilse de tartışmanın seyrinden anlaşıldığı gibi kastedilen Kur'an'daki umûm ifade eden bir hitâbın âhad haberle tahsisidir.

⁷³ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, (Beyrut: Dâru'l-Cil-Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.), "Talâk", 6.

⁷⁴ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/207-208.

⁷⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), "Nikâh", 28.

⁷⁶ en-Nisâ 4/24.

⁷⁷ Cessâs'ın aktardığına göre İsb b. Ebân, tam da bu hadisin insanların bildiği ve amel ettiği (sonraki kavramlaştırma ile meşhur) bir hadis olduğu için Kur'an'ın umûmunu tahsis edebileceğini söylemektedir. Cessâs, *Fusûl*, 1/74. Nâtık-bilhakk'ın Irak Hanefî ekolünün bu argümanına karşı zikredilen açıklamayı yaptığı anlaşılmaktadır.

açısından. Ulemânın amel açısından itibar ettiği nice âhad haber vardır ki bunlar ilim gerektirmez.⁷⁸ Nâtık-Bilhak, umûmu tahsis ettiği halde kabul edilen hadisler arasında Abdurrahman b. Avf'ın, Mecûsilerden cizye alınmasına dair haberini ve “Katil mirasçı olamaz” hadisini de zikreder.⁷⁹ Nâtık-Bilhak'a göre bu şekildeki âhad haberlerin örneği çoktur ve hatta sahâbenin amel ettiği âhad haberlerin çoğu bir şekilde umûmî hükümleri tahsis etmektedir.⁸⁰ Kısacası sahih olduğu sürece âhad haberlerle, bir umûmu tahsis ediyor olsa bile amel edilmesi vaciptir.

Görüldüğü gibi Nâtık-Bilhak, görüşünü önce aklî delillerle değil, sahâbe uygulaması ile temellendirmekte, tahsis edici delilin meşhur olduğu teviline de itiraz etmektedir. Daha sonra muhaliflerin aklî delillerinin temelini oluşturan kat'îlik-zannîlik argümanına cevap verir. Nâtık-Bilhak'a göre âhad haberin umûmu tahsis etmesi, zannî bir delille kat'î bir delile itiraz edilmesi anlamına gelmez; ilim gerektiren bir şeye, zan yoluyla malûm olan bir şeyle muarazada bulunmak anlamına gelir. Nâtık-Bilhak, itiraza açık olan bu delilin aklen ve şer'an geçerli olduğunu ayrıntılı olarak anlatır ve konuyu öncelikle hüsün-kubuhla ilişkilendirerek izah etmeye çalışır. Onun izahına göre bir fiilin belli şartlarla gerçekleştirilmesi halinde hasen, kabih veya vacip oluşu hakkında akılda mevcut olan hüküm ilim ifade eder; ancak o şartların gerçekleşip gerçekleşmediği hususu zannî bir konudur. Bir başka deyişle, zannî olan şartların gerçekleşip gerçekleşmemesi meselesi, zannî olmayan bir bilginin oluşmasında rol oynayabilmektedir. Mesela bir başkasına zarar vermek; hakkını almaya çalışma, bir zararı giderme ya da daha büyük bir faydayı temin etme gibi durumlardan dolayı yapılmadı ise kabih ve zulümdür. Ancak böyle durumlar söz konusu olduğunda bu fiil hasen olur. Halbuki bu şartların mevcut olup olmadığını tespit etmek kesin bilgiye değil zanna dayanır. Hatta günlük hayatta böyle konularda çoğunlukla zann-ı gâlibe itibar edilir. Kısacası bir hükmün sabit olma yolu zannî olduğu halde hükmün kendisinin ilim ifade etmesi mümkündür.⁸¹

Bu aklî izahın sonra Nâtık-Bilhak benzer durumun şeriat için de mümkün olduğunu delillendirmeye çalışır: Mesela Hz. Peygamber (SAV) “Falan kişi size benden hangi haberi getirirse getirsün onunla amel edin” buyursa, âhad haber olduğu halde o kişinin haberiyle –sanki Hz. Peygamber (SAV) bizzat hükmetmiş gibi- amel etmenin vacip olduğuna dair kesin bilgi sabit olur.⁸² Bu farazî örneğin yanı sıra aslında şeriatın bunun vâkî örnekleri de vardır: Mesela adaleti sabit olan şahitlerin şehadeti ile hüküm verilmesinin vacip oluşu kesin bir bilgidir. Halbuki şahitlerin adil olup olmadığının tespiti zannî bir husustur. Yine Kâbe'yi görmeyen kişinin yön konusundaki karineleri dikkate alarak zann-ı gâlibine göre kıbleye yöneleceği hükmü kesin bir bilgidir; ancak karinelerin nasıl yorumlanacağı zannî bir husustur.⁸³ Nâtık-Bilhak bu örneklerle âhad haberin zannî bir yolla sabit olmuş ise de meşruiyetinin ve delil değerinin kat'î olduğunu, dolayısıyla umûmun âhad haberle tahsisinde zannînin kat'î tahsisi değil, ilim ifade eden bir delilin yine ilim ifade eden başka bir delili tahsisinin söz konusu olduğunu ispatlamaya çalışır.

Nâtık-Bilhak, kendi naklî ve aklî delillerini serdettikten sonra, muhalifin kat'îlik-zannîlik ayırımına dayanan delillerini tek tek cevaplar. Tearuzla ilgili delile karşı, tearuzun ancak aynı kuvvetteki iki hitap arasında söz konusu olabileceğini, umûm âhad haberden daha kuvvetli olduğuna göre aralarında tearuzdan bahsedilemeyeceğini söyleyerek cevap verir.⁸⁴ Âhad haberin delil olabilmesi için umûma muhalif olmamasının şart koşulması hususunda Nâtık-Bilhak'a göre muhalefet sabit kıldığı hükmü kaldırmak manasında ise zaten tahsiste böyle bir muhalefet söz konusu değildir.⁸⁵ Âhad haberle nesih kabul edilmediği halde tahsisin neden kabul edildiği itirazına karşı ise Nâtık-Bilhak çok ilginç bir karşılık verir: Ona göre âhad haberle nesih olamayacağı konusunda icmâ olduğu için âhad haberle nesih caiz değildir; icmâ olmasaydı o da caiz görülebilirdi. Hatta bazılarına göre kıblenin değişmesi olayında olduğu gibi İslam'ın ilk dönemlerinde âhad haberle nesih caiz olduğu halde, sonradan bunun caiz olmadığı yönünde bir icmâ oluşmuştur. Nâtık-Bilhak bu yorumu Ebû Abdullah el-Basrî'ye nispet eder.⁸⁶

⁷⁸ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/208-211.

⁷⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, t.y.), “Ferâiz”, 17. Burada Mecûsilerden cizye alınması, müşriklerle savaşmayı emreden ayetlerin (et-Tevbe 9/1-13), katilin mirasçı olmaması da miras paylaşımını düzenleyen ayetlerin (en-Nisâ 4/11-12) tahsisi anlamında yorumlanmaktadır.

⁸⁰ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/205-210.

⁸¹ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/211-212.

⁸² Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/212.

⁸³ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/212-213.

⁸⁴ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/213. İlk başta daha önceki delilleri ile çelişik görünen bu açıklaması ile Nâtık-Bilhak herhalde şunu kastetmektedir: Âhad haber de umûm gibi bilgi ifade eder ancak bu bilgiler kuvvet açısından birbirine denk değildir. Nitekim devamında Nâtık-Bilhak, tahsis için tahsis delilinin daha kuvvetli olmasının şart olmadığını söyler.

⁸⁵ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/214.

⁸⁶ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/214. Yine müellifin naklettiğine göre bazıları âhad haberle neshi hiçbir dönemde caiz görmemiş, kıblenin değişmesi olayını da âhad haberle nesih değil, neshin vaki olduğu bilgisinin âhad haberle Kuba'da namaz kılanlara ulaşması şeklinde yorumlamışlardır. Ebû Ali el-Cübbâî bu görüştedir ve Şâfiî'nin de buna meylettığı söylenebilir. Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/214-215.

Âhad haberle ibtidâen tahsisi caiz görmeyenlerin naklî delil olarak dile getirdikleri Fâtıma bnt. Kays hadisinin bu konuda delil olamayacağını savunan Nâtık-Bilhak, rivayette Hz. Ömer'in "bir kadının sözü ile Allah'ın kitabını bırakamayız" buyurduğunu, âhad haberle Allah'ın kitabını bırakmanın elbette caiz olmadığını ancak tahsisin zaten böyle bir mana taşımadığını söyler. Ona göre sahâbe bunu âhad haberle Kur'an'ı tahsis etmekten kaçındığı için değil, kadının unutmuş olma ihtimali, haberin meşhur olmaması ya da ona özgü olması gibi, o haberin sıhhati ile ilgili şüphelerden dolayı tahsise hamletmemişlerdir.⁸⁷

Îsâ b. Ebân'ın, umûmun daha önce tahsise uğramış olması ile olmaması arasında ayırım yapmasına karşı ise Nâtık-Bilhak, bu ikisi arasında fark gözetmenin dayanaksız olduğunu söyler. Ona göre Îsâ b. Ebân'a ya da o görüşte olanlara nispet edilen "tahsise uğrayan âmm mecaza dönüşür" sözüyle kastedilen, tahsisten geriye kalan kısmın zahiri ile artık amel edilemeyeceği ise, bu ayrı bir tartışma konusudur ki Nâtık-Bilhak zaten bu görüşe karşıdır. Eğer bu sözle, tahsisten geriye kalan kısmın zahiri ile amel edilebileceğini kastediyorlarsa, o zaman tahsise uğrayan ve uğramayan umûm arasında bir fark yok demektir. Yine, istisnâ-i muttasıl ile tahsise uğramış bir âmmın âhad haberle tahsis edilemeyeceği görüşüne de Nâtık-Bilhak aynı gerekçe ile karşı çıkar.⁸⁸

Nâtık-bilhakk'ın âhad haberin ayeti tahsisini, daha önce tahsis edilmiş olması şartıyla caiz gören yerleşik Hanefî görüşüne muhalif olduğu açıktır. Nâtık-bilhakk'ın bu meseleyi tartışırken muhalifin çeşitli delillerini ortak bir asla ircâ etmeye ve o asla karşı argüman geliştirmeye çalıştığı görülmektedir. Bunun için öncelikle sahâbe görüşünü dile getirmesi, aslında bu konuda naklî delili aklî istidlallerden daha kuvvetli bulunduğunu göstermektedir. Sonrasında umûmun bilgi değerini vurgulamaktan kaçınarak âhad haberin bilgi değerini umûmun seviyesine çıkarmaya çalışan izahlar yapmakta ve bu izahlarla kat'îlik-zannîlik kavramlarını yeniden yorumlamaktadır. Nâtık-bilhakk'ın bu yorumu, söz konusu tartışmada kat'îlik-zannîlik meselesini merkeze alan ve âmmın delâletini kat'î kabul eden Hanefî yaklaşımla ortak bir yol bulma çabası olarak düşünülebilir. Yine burada yaptığı açıklamalarda hüsün-kubuh örneğini seçmesi, Mu'tezilî eğilimi göz önünde bulundurulduğunda tesadüf olmasa gerekir. Buna karşılık âhad haberle neshin de caiz olabileceğini ancak bu konuda aksi yönde icmâ bulunduğunu savunması Hanefîler in nesih anlayışı ile uzlaştırılması zor bir görüş gibi görünmektedir.

Nâtık-bilhakk'ın âhad haberle tahsis konusunu işleyişi, kendisine zaman olarak mücavir olan Cessâs'ın, Bâkılânî'nin ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin usûl eserleri ile mukayese edildiğinde, zikredilen argümanlar ve kavramlar açısından kısmen Bâkılânî'nin *Takrîb*'i ile benzerlik arz ettiği; buna karşılık daha yakın bir gelenekten geldiği Cessâs ve Basrî ile açıkça bağlantılı olmadığı görülmektedir.⁸⁹ Aslında Bâkılânî, âhad haberle umûmu delil değeri olarak birbirine denk gördüğünden, bu ikisi arasında tearuz hükümleri uygulanması gerektiğini söylemekte, dolayısıyla âhad haberle tahsis konusunda tevakkuf etmektedir.⁹⁰ Ancak Bâkılânî de *Müczî*'de olduğu gibi, kat'îlik-zannîlik meselesini "maznûn-malûm" olarak ifade etmekte ve hem âmmın kat'îliğini, hem de âhad haberin zannîliğini sorgulamaktadır. Ayrıca o da aklî hükümlerdeki kat'îlik-zannîlik açıklamalarını zikretmekte ancak hüsün-kubuh kavramlarını kullanmamaktadır. Bunun yanında Bâkılânî, nesihle tahsisin benzerliği konusunda Nâtık-Bilhakk'ın ifadesine yakın bir açıklama yapmaktadır.⁹¹

3.2. Mesâilü'l-Hilâf fî Usûli'l-Fıkh'ta Âhad Haberle Tahsis

Saymerî, umûm-husus bahislerine önce tahsise uğramamış âmmın delil değeri hakkındaki tartışma ile başlar. Ardından tahsise uğramış âmmın mecaza dönüşüp dönüşmeyeceğini, daha sonra ise akılla tahsisin cevazını ele alır. Âhad haberle tahsis bu meselelerden sonra gelir. Saymerî tahsise uğramamış bir âmm lafzın ibtidâen âhad haberle tahsis edilip edilemeyeceği meselesine değinmez ve konuya "daha önce tahsise uğradığı ittifakla sabit olan bir umûm lafzın âhad haberle tahsis edilebileceği görüşünü" ashâbına nispet ederek başlar. Saymerî, bazılarının böyle bir tahsisi caiz görmediğini söyler ve bunun caiz olduğu görüşünün delillerini sıralar. Bu delillerin ortak noktası, âhad haberin delil değerinin savunulmasıdır; hatta Saymerî'nin buradaki izahları, bir âhad haber savunusuna dönüşür. Sahâbenin bu konuda icmâ ettiğini, evlenilmesi yasak olan kadınlar ve mirasla ilgili ayetlerde olduğu gibi Kur'an'daki pek çok hükmü âhad haberle tahsis ettiklerini, mütevâtirle amel etmenin gerekliliği konusunda delil olduğu gibi âhad haberle amel etme konusunda da delil olduğunu, akılla bilinen pek çok hususun bile

⁸⁷ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/215.

⁸⁸ Nâtık-Bilhak, *Müczî*, 1/215-217.

⁸⁹ Karş. Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd es-Sağîr*, nşr. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 3/183-193. Cessâs, âhad haberin Kur'an'ın umûmunu tahsis edebilmesi için umûmun daha önce tahsis edilmiş ya da manası ihtilaflı, mücmel ve manası konusunda icthad edilmesi caiz görülen bir lafız olmasını şart koşar ve bu görüşün mezhebin de görüşü olduğunu savunur. Cessâs, *Fusûl*, 1/74. Basrî bu konuyu incelediğimiz bütün eserlerden farklı olarak umûm-husus başlığında değil, ahbâr başlığında inceler. Basrî de âhad haberle tahsisi caiz görmekte, bütün eserlerde ortak olarak dile getirilen kat'îlik-zannîlik, sahâbe icmâ ve tahsis-nesih ilişkisi delillerini dile getirmektedir. Basrî, *Mu'temed*, 2/154-162.

⁹⁰ Bâkılânî, *Takrîb*, 3/185-186. Ayrıca bk. Ebu'l-Meâlî, Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, nşr. Salah b. Muhammed b. Arîza (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/156.

⁹¹ Bâkılânî, *Takrîb*, 3/189.

âhad haberle tahsis edildiğini söyleyerek bu görüşü savunur. Muhalif âhad haberle tahsisi kabul ettikleri halde neshi neden kabul etmediklerini sorduğunda ise Nâtık-Bilhak ile aynı cevabı verir: Ona göre aslında kıyasen âhad haberle tahsis ile âhad haberle nesih arasında fark yoktur; ancak kıblenin değişmesi hadisesinden sonra sahâbe, âhad haberle Kur’ân’ın neshinden kaçınmışlar ve fukahâ-i emsâr arasında bu konuda icmâ oluşmuştur.⁹²

Özetlendiği üzere Saymerî, *Müczî*’de dile getirilen delillere çok benzer deliller öne sürmekte ancak ilginç bir şekilde Nâtık-Bilhak’tan farklı olarak bu delilleri, ahad haberle ibtidâen tahsis için değil, tahsise uğramış âmm lafzın âhad haberle tahsisini savunmak için zikretmektedir.⁹³ Nitekim Saymerî, konuya başlarken tahsise uğramış âmmın âhad haberle tahsisi ifadesini kullandığı halde, tartışmanın devamında bu şarta hemen hemen hiç değinmez; tartışmayı mutlak âhad haberle tahsis konusunu ele alıyormuş gibi yürütür ve bu görüşü destekleyen delilleri zikreder. Dolayısıyla Saymerî, âhad haberle tahsisi mutlak olarak savunuyor gibi görünmektedir. Durum böyle ise bu görüş Hanefî mezhebinin buna şartlı cevaz veren görüşüne muhaliftir. Zira Cessâs, Kur’ân ve sünnetin umûmî bir hükmünün mutlak olarak âhad haberle tahsisinin caiz olamayacağını tartışmaya kapalı kesinlikte bir hüküm olduğunu ve mezhebin görüşünün de bu yönde olduğunu savunur. İsâ b. Ebân’ın farklı eserlerindeki konuyla ilgili görüşlerini alıntılaman Cessâs, daha önce tahsise uğradığı konusunda ittifak bulunan yahut da herhangi bir sebeple zannî hale gelen umûm lafızların âhad haberle ve kıyasla tahsis edilebileceğini söyler.⁹⁴ Cessâs bu konuda “kesin bilgi gerektiren bir şeyin, bilgi gerektirmeyen bir şeyle terk edilemeyeceği” ve “âhad haberlerle Kur’ân ve sahih sünnete muhalif olacak şekilde istidlalde bulunulamayacağı” ilkelerine vurgu yapar.⁹⁵ Buna karşılık Saymerî’nin umûmun kat’îliği meselesine hiç değinmemesi, âhad haberi mütevâtir ölçüsünde kuvvetli bir delil sayması ve âhad haberle neshin teoride mümkün olduğunu savunması Hanefîlerin kat’îlik-zannîlik hiyerarşisini gözetken haber ve nesih anlayışıyla uyumlu görünmemektedir. Ayrıca Cessâs’ın muhaliflerin itirazları olarak dile getirip cevapladığı bazı delilleri Saymerî kitabında kendi görüşünün delili olarak zikretmiştir.⁹⁶ Saymerî’nin görüşündeki bu muğlaklığın bilinçli bir tercih olduğu ve âhad haberle tahsise şartlı olarak cevaz veren Hanefî görüşü ile mutlak olarak cevaz veren Mu’tezilî görüş arasında kalmış olması ile ilişkili olabileceği düşünülebilir.

3.3. et-Tebşıra’da Âhad Haberle Tahsis

Şîrâzî, meseleyi, “Kur’ân’ın umûmunun âhad haberle tahsisi” şeklinde ifade eder ve bu konuda üç görüş zikreder: Kendisinin de kabul ettiği bir görüşe göre bu tahsis caiz iken bazı mütekellimîne göre caiz değildir. İsâ b. Ebân’a göre ise bir delille tahsise uğramış ise daha sonra âhad haberle tahsis edilmesi caiz, ancak tahsise uğramamış âmm lafzın ilkten âhad haberle tahsisi caiz değildir. Şîrâzî, âhad haberle tahsisi caiz görenlerin delili olarak, incelediğimiz diğer iki eserde de zikredilen, miras ayetlerinin bazı kısıtlamalar getiren âhad haberlerle tahsisi ile muharremât ayetinin hadislerle tahsisini örnek verir ve bunların tahsisi üzerinde ümmetin icmâ ettiğini söyler. Şîrâzî bu örneklerin yanında Nâtık-Bilhak ve Saymerî’nin belirtmediği bir örnek olarak Hz. Ebu Bekir’in miras talebinde bulunan Hz. Fâtıma’ya, Hz. Peygamber’in peygamberlerin miras bırakmadığı yönündeki hadisi⁹⁷ ile itiraz etmesini de Kur’ân’ın umûmunun âhad haberle tahsisine örnek verir.⁹⁸

Şîrâzî, âhad haberle tahsisi caiz görmeyenlerin delillerini de zikreder. Bunlardan ilki, *Müczî*’de de zikredilen Fâtıma bnt. Kays hadisidir. Şîrâzî buna, burada zaten Hz. Ömer’in kadının sözünün doğruluğundan şüphe ettiği için bu hadisi kabul etmediğini belirterek cevap verir. Şîrâzî’ye göre tahsis etmesi söz konusu olan âhad haber zaten sahih olan ve müctehidin güvendiği âhad haberdur.⁹⁹ Şîrâzî’nin naklettiğine göre muhalifin akli delili, yine diğer iki eserde de belirtildiği gibi, âhad haberle Kur’ân’ın umûmunun, kat’îlik açısından birbirine denk olmamasıdır. Bu görüşe göre âhad haberle icmânın terk edilmesi nasıl mümkün değilse, âhad haberin Kur’ân’ın umûmuna tercih edilmesi de caiz değildir. Şîrâzî’nin bu delile cevabı, Nâtık-bilhak ve Saymerî’nin ifadelerine oldukça yakındır. Şîrâzî’ye göre âhad haber zannî olsa da âhad haberle amel etmenin vücûbu konusunda kat’î delil

⁹² Saymerî, *Mesâil*, 55.

⁹³ Mesela Saymerî, *Müczî*’de zikredilen, Hz. Peygamber’in bir kişi aracılığıyla bir hükmü bildirmesi, şahitlerinin adaleti zannî yolla sabit olduğu halde şehadetle hüküm vermenin kat’î oluşu, Kâbe’yi görmeyen kişinin kıbleyi tayini gibi delilleri, tikel âhad haberlerin zannî olmasına karşılık, âhad haberin kabulü konusunda kat’î delil olduğundan âhad haberin umûmla aynı seviyeye geldiğini göstermek üzere kullanır. Saymerî, *Mesâil*, 56-57.

⁹⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, 1/74-75.

⁹⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, 1/81, 109.

⁹⁶ Mesela Cessâs’ın aktardığı bir itiraz şudur: Umûm lafzın delil değeri nazar ve istidlal ile bilinir. Âhad haberin delil değeri de aynı yolla bilinir. O halde (ikisinin de delil değeri aynı yolla sabit olduğundan) birinin diğerini tahsis edebilmesi gerekir. Bu argümanı Cessâs, kendi görüşüne itiraz sadedinde zikrederken Saymerî benzer bir argümanla kendi görüşünü savunur. Cessâs, *Fusûl*, 1/78; Saymerî, *Mesâil*, 56. Yine mesela Saymerî’nin tahsisi neshe benzettiği argüman, Cessâs’ın itiraz ettiği bir argümandır. Cessâs, *Fusûl*, 1/82.

⁹⁷ Buhârî, “Ferâiz”, 2.

⁹⁸ Şîrâzî, *Tebşıra*, 132-133.

⁹⁹ Şîrâzî, *Tebşıra*, 133-134.

vardır. Yani kat'î delillerin hükmü ile âhad haberin hükmü, kendisiyle amel etme açısından aynıdır.¹⁰⁰

Şîrâzî'ye göre Kur'an'ın umûmu da âhad haber de birer delildir. İki delilden biri âmm biri hâss olduğunda hâss olanın tercih edilmesi gerekir. Nitekim delillerin her ikisi de Kur'an'dan ya da her ikisi de sünnetten olsaydı ve biri âmm biri hâss olsaydı hâss olan takdim edilecekti. Zira umûmun hususun kapsadığı hüküm dışında başka şeyleri kapsamı ihtimaline karşılık, hususun kapsadığı şey dışında hükmün geçerli olmayacağı bilinmektedir. Ayrıca âhad haberle tahsis kabul edildiğinde Kur'an'ın umûmu yine işletilmiş olacak, ancak âhad haberin tahsis ettiği kısmın hükmü ondan istisna edilecekti. Bu, her iki delilin birden işletilmesi demektir. Delillerden birini devre dışı bırakmaktansa her ikisini işletmeye çalışmak daha isabetlidir.¹⁰¹

Şîrâzî, hususun umûma tercihinin savunduğu bu argümana ek olarak, Nâtık-bilhak ve Saymerî'nin değinmekten kaçındığı bir hususu daha zikreder: Şîrâzî'ye göre umûmun delaleti kat'î değildir. Yani Kur'an'ın umûmu lafzen kat'î olsa da muktezası kat'î değildir. Zira umûm ile sünnetin tahsis edici hükmünün kapsadığından başka bir şeyin kastedilmiş olması mümkündür. Buna karşılık hususta böyle bir muhtemellik yoktur. Kısacası ister Kur'an'da ister sünnette vârid olmuş olsun, husus daima umûmdan daha fazla kesinlik ifade eder. Ayrıca Şîrâzî'ye göre Kur'an'ın umûmunun kat'î olduğunu kabul etmek, buna muarız gelen tahsis edici hadisin yalan olduğunu söylemek demektir. Halbuki âhad haberlerin yalan ifade ettiğini kimse iddia etmemiştir.¹⁰²

Şîrâzî'nin muhalife nispet ettiği son argüman, tahsisin Kur'an'ın umûm hükmünün iptaline yol açacağı, bunun da neshe benzediği, âhad haberle Kur'an nasıl neshedilemiyorsa, tahsis de edilememesi gerektiği yönündedir. Diğer iki eserde de zikredilen ve aslında âhad haberle neshin de teorik olarak mümkün olduğu şekilde cevaplanan bu argümana karşı Şîrâzî, bu müelliflerden farklı olarak, nesihle tahsisin arasındaki farkı vurgulayan bir cevap verir. Şîrâzî'ye göre nesihle lafzın mücebinin iskat edilmesi söz konusu olduğundan, nesih ancak dengi veya daha üstün bir delille gerçekleşebilir. Tahsis ise bir beyan çeşidi olduğu için nesihle aynı mahiyette değildir.¹⁰³

Şîrâzî son olarak İsâ b. Ebân'ın görüşüne de kısaca yer verir. İsâ b. Ebân'a göre bir kere tahsise uğrayan âmm lafız hakikat olmaktan çıkıp mücmel ve mecaza dönüşür. Bu yüzden artık mücmelin beyanının âhad haberle yapılabilmesi gibi, böyle tahsise uğramış bir âmm lafzın da âhad haberle tahsis edilmesi caiz olur. Ancak tahsise uğramamış âmm lafız hakikati üzere kaldığından, âhad haberle tahsisi caiz değildir. Şîrâzî buna, mücmel ile umûmun birbirinden farklı olduğunu söyleyerek cevap verir. Mücmel manası anlaşılmayan demektir. Umûm ise tahsise uğrasa bile akılla kavranabilen bir manaya sahiptir ve kendisiyle amel edilebilir; çünkü lafız tahsisten sonra kalan kısım için hüküm ifade etmeye devam etmektedir. O halde hüküm ifade etmek açısından tahsise uğramış âmm ile tahsise uğramamış âmm arasında bir fark gözetmeye gerek yoktur.¹⁰⁴

Şîrâzî'nin istidlal yönteminde diğer iki müelliften farklılaştığı bazı hususlar göze çarpmaktadır. Şîrâzî önce diğer iki müellif gibi âhad haberin delil değerini belirleyerek kat'îlik-zannîlik meselesini çözmekte, ancak sonrasında meseleyi kat'î ve zannî iki delilin değil, umûm ile husûsun teâruzu olarak ortaya koyarak meselenin farklı bir boyutuna odaklanmaktadır. Bu noktada umûmun kat'î olmadığını ve tearuz durumunda hususun umûma tercih edileceğini savunarak tahsisin alanını oldukça genişleten ehl-i hadis düşüncesiyle uyumlu bir görüş ortaya koymaktadır.¹⁰⁵ Âhad haberin tahsisini kabul ederek her iki delilin de işletilmesi gerektiği, ayrıca bunu etmemenin bütün hadisleri zan altında bırakacağını söylemesi de aynı düşüncenin bir tezahürüdür. Yine tahsisin neshe kıyas edilmesi itirazına Şîrâzî'nin verdiği cevap, nesihle tahsisi birbirinden ayıran Şâfiî görüşü ile uyumludur.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Şîrâzî, *Tebsıra*, 134-135.

¹⁰¹ Şîrâzî, *Tebsıra*, 134.

¹⁰² Şîrâzî, *Tebsıra*, 134-135.

¹⁰³ Şîrâzî, *Tebsıra*, 135.

¹⁰⁴ Şîrâzî, *Tebsıra*, 134-135. Şîrâzî, tahsise uğrayan âmmın mecaza dönüşmesi meselesini *Luma*'da da işler ve orada bu görüşü İsâ b. Ebân'ı zikretmeksizin Mu'tezile'ye nispet eder. Şîrâzî, *Luma*', 123. Ancak sünnetle tahsis konusunda, Kur'an'ın umûmunun âhad haberle tahsisini bazı Mu'tezile'nin kabul etmediğini söyler ve burada İsâ b. Ebân'ın tahsise uğramış âmm lafızla ilgili tafsilî görüşünü zikreder. *Luma*'da bu konu *Tebsıra*'ya göre çok daha kısa ele alınmıştır. Şîrâzî, *Luma*, 126-127. Şerhu'l-Luma'da ise Şîrâzî, *Tebsıra*'daki delillerini, muhalifin itirazlarını ve bunlara verdiği cevapları özü itibarıyla tekrarlar ancak buradaki ifadeleri, *Tebsıra*'dakine göre daha teknik ve detaylıdır. Ayrıca Şerhu'l-Luma'da Şîrâzî, âhad haberle Kur'an'ın umûmunun tahsis edilemeyeceği görüşünün, kendi ashâbından da bir görüş (vecih) olduğunu söyler. Ebû İshak Cemâleddîn İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Luma*, nşr. Abdülmecid Türkî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/351-352.

¹⁰⁵ Âmm ile hâssın tearuzu konusundaki yaklaşımların bir özeti için bk. Koca, *Tahsis*, 376-387.

¹⁰⁶ Şâfiilere göre nesihle tahsis arasındaki farklar için bk. Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Müfessirler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 39-44. Şîrâzî'nin çağdaşı olan Şâfiî usûlcülerden Cüveynî, *Burhân*'da bu meseleye çok kısa yer vererek, âhad haberle tahsisin caiz olduğunu söyler ve bunu yalnızca bu konudaki sahâbe uygulaması ile temellendirir. Cüveynî'ye göre sahâbenin bu yöndeki ameli bilinmeseydi bu konuda kesin bir hüküm vermek mümkün olmazdı. Cüveynî, *Burhân*, 1/156. Buna karşılık aynı dönemdeki bir başka Şâfiî usûlcü Sem'ânî, âhad haberle tahsisin cevazını Şîrâzî'ye çok yakın izahlarla savunur. Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille fi'l-usûl*, nşr. Nâci es-Süveyd (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011), 1/142-143.

Sonuç

Fıkıh ilminin teşekkül döneminden itibaren gerek şer’î amelî hükümlerin kendisi, gerekse bu hükümlerin nasıl elde edileceği konusunda pek çok görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Fıkıh ve usûl ilmi, bu meselelerin müzakere edildiği ilim meclislerinde teşekkül etmiş, ilk dönemlerden itibaren söz konusu meselelerin diyalektik bir metodla tartışıldığı eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu tartışma kültürü zamanla bir münazara geleneğine dönüşmüş, özellikle hicrî dördüncü asırdan itibaren fıkıh münazaraları çokça revaç bulmuştur. Fıkıh münazaralarının yaygınlaşması, ihtilaflı fıkıh konularını hem hükümler hem de tartışma yöntemleri açısından ele alan hilâf ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hicrî beşinci asırda fıkıh ve usûl ilmi ile iştigal eden âlimlerin pek çoğu hilâf eserleri yazmışlardır. Farklı içerik ve metodlarla yazılan ve geniş bir literatür oluşturan bu eserlerin bir grubu da bizim bu çalışmada usûl-hilâf olarak nitelediğimiz, ihtilaflı usûl konularını delilleri ile birlikte derleyen eserlerdir.

Bu çalışmada günümüze ulaştığı bilinen üç usûl-hilâf eseri mukayeseli olarak incelenmiştir. Biri Hanefî-Mu‘tezilî âlim Saymerî, biri Zeydî alim Nâtık-Bilhak, biri de Şâfiî alim Şîrâzî tarafından kaleme alınan bu eserlerin ortak özelliği standart usûl sistematigi içinde tartışmalı usûl konularını bir araya getirmiş olmalarıdır. Metot olarak hilâf, içerik olarak usûl literatürüne dahil edebileceğimiz bu usûl-hilâf eserlerinin, ihtilaflı usûl meselelerine ve bu meselelerde öne sürülen delillere kolayca ulaşılabilmesini sağlayan bir el kitabı mahiyetinde planladığı söylenebilir. Hicrî beşinci asırdaki yaygın münazara geleneği, usûl alanında müteakim eserlerin yazılmasına katkı sağladığı gibi, sadece ihtilaflara odaklanan bu tür eserlerin yazılmasında da bir motivasyon kaynağı olmuştur. Buna karşılık sonraki dönemlerde doğrudan bu nitelikte eserlerin yazılmaması, hilâf alanının popülerliğini git gide kaybetmesi sebebiyle sistematik usûl eserlerinde mündemiç olan ihtilafların müstakil eserlere konu edilmesi yönündeki ilgi ve ihtiyacın azalmasına bağlanabilir. Nitekim sonraki dönemlerde usûl ihtilaflarının farklı veçhelerine odaklanan eserler kaleme alınmıştır.

İncelenen usûl-hilâf eserlerinin tasniflerinin birbirinden keskin bir şekilde farklılaşmadığı, seçilen usûl meselelerinin de büyük oranda benzeştiği görülmektedir. Hatta meseleler tartışılırken getirilen delillerin de çoğu ortaktır ve çağdaş sayılabilecek sistematik usûl eserlerinde de bu delillerin pek çoğu zikredilmektedir. İlk bakışta görülen bu ortak noktalara karşılık, eserler delil getirme hususunda bağlı oldukları ilim geleneği ile ilişkili olarak zaman zaman birbirlerinden farklılaşabilmektedir. Mesela incelediğimiz örnek meselede üç müellif de aynı görüşü savunduğu halde istidlal yönteminde bazı farklılıklar müşahade edilmektedir: Şîrâzî’nin Hz. Fâtıma’nın miras talebi ile ilgili getirdiği delil, biri Şîî diğeri Mu‘tezilî eğilimli olan diğeri iki âlim tarafından zikredilmemiştir. Yine mesela Nâtık-bilhak’ın kat’îlik-zannîlik ikilemini hüsün-kubuhun aklî oluşu ile ilişkilendirdiği bir örnekle açıklaması, onun Mu‘tezilî gündeminin bir yansımasıdır. Bunun yanında umûmun ahad haberle tahsisini savunan Nâtık-Bilhak ve Saymerî, iki delil arasındaki kat’iyyet eşitsizliğini gidermek için umûmun kat’îliği konusuna girmeyip âhad haberin delil değerini kuvvetlendirmeye çalışırken, Şîrâzî umûmun zannîliğini açıkça ifade etmekte ve her zaman hususun umûma tercih edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla Mu‘tezilî eğilimi ile bilinen Nâtık-Bilhak ve Saymerî’nin, umûmun kat’îliği konusunda katı bir tutum sergileyen Hanefîler ve Mu‘tezile’nin görüşü ile çelişmemek için umûmun kat’îliği meselesinde sessiz kaldıkları söylenebilir. Usûlcülerin tearuz konusundaki yaklaşım farkının da istidlal yöntemine etki ettiği, ancak bu yaklaşım farkının aynı görüşü savunmak için farklı şekillerde delil olarak kullanılabilirdiği görülmektedir. Tearuzun varlığının kabul edilmesi halinde âhad haberle tahsisin savunulamayacağına bilincinde olan Nâtık ve Saymerî, Kur’ân’ın umûmu ile âhad haber arasında delil değeri bakımından denklik bulunmadığını ve tearuzdan bahsedilemeyeceğini söyleyerek tartışmayı tearuz bağlamından çıkarmaya çalışır. Buna karşılık Şîrâzî tearuz durumunda hususun umûma tercih edileceğini belirterek tipik bir Şâfiî tavrı sergiler.

İncelediğimiz eserlerin müelliflerinin, içinde buldukları ilmî geleneği yansıtan istidlalleri olduğu gibi, zaman zaman açıktan ifade etmeseler de mezhebin genel görüşleri ile uyumlu olmayan deliller de öne sürebildikleri görülmektedir. Örneğin Nâtık-bilhak’ın açıkça, Saymerî’nin ise üstü kapalı olarak mutlak manada âhad haberle tahsisi kabul etmeleri, İsb. Ebân’ın görüşünü esas alan Hanefî mezhebinin bu konudaki hakim kanaati ile uyumlu değildir. Yine Nâtık-bilhak’ın ve Saymerî’nin, âhad haberle neshin de teoride mümkün olduğunu ancak aksi yöndeki icmâdan dolayı bunun kabul edilmediğini söylemeleri, nâshin sübut açısından mensûha denk ya da ondan üstün olması gerektiğini savunan Hanefî yaklaşımı ile çelişki arz etmektedir.

Eserlerin genel çerçevesinin benzeşmesine karşılık, delil getirme yöntemi ve tercih edilen delillerdeki bu kısmî farklılaşma, bu eserlerin sadece meseleleri bir araya getirmekle kalmadığını, müelliflerin bu eserler aracılığıyla mezhep görüşleri arasından tercih ettikleri görüşleri ve hatta muhalefetlerini ortaya koyma, ayrıca bir usûl tartışmasında getirilebilecek muhtemel deliller üzerinde çalışma imkanı bulduklarını göstermektedir. Ayrıca bu eserler, usûldeki ihtilaflı meselelerde karşıt görüşlerin kimler tarafından savunulduğunu hemen her durumda zikretmiş olmaları ile usûl ilminin tarihine ışık tutmak açısından da literatüre önemli bir katkı sağlamıştır.

Kaynakça | References

- Alkış, Alpaslan. "İsa b. Ebân'ın Âm, Hâs ve Âmmin Tahsisi ile İlgili Görüşleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 19-37.
- Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirazi-ebu-ishak>
- Aybakan, Bilal. "Bağdat Nizamiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. ed. İsmail Safa Üstün. 2/699-715. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd es-Sağîr*. nşr. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd. 3 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- el-Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. nşr. Halil el-Meys. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Başoğlu, Hasan Tuncay. "Saymerî'nin Usûlü ve Usûl Görüşleri Hakkında Bazı Tespitler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 273-277.
- Başoğlu, Hasan Tuncay. "Saymerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saymeri-huseyin-b-ali>
- Bilik, Abdurrahim. "Hilâf Literatürü İçin Bir Taksim Önerisi". *Usûl İslam Araştırmaları* 30 (2018), 109-132.
- Bilik, Abdurrahim. *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-Hilâf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Bilik, Abdurrahim. *Zemaşerî'nin Ruusü'l-Mesail İsimli Eserinde İlm-i Hilâf (Kitâbü'n-Nikah Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Mustafa Dîb el-Buğa. 6 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- el-Cessâs. Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. nşr. Muhammed Muhammed Tamir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- el-Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah. *El-Burhân fi usûli'l-fikh*. nşr. Salah b. Muhammed b. Arîza. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Demirci, Kadir - Mehmet Ümit. "Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar". *İslamî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 347-367.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebû Abdullah el-Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-abdullah-el-basri>
- İbn Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynüddin Kâsım. *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1962.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi târihi'l-umem ve'l-mülük*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ata, Mustafa Abdülkâdir Ata. 18 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İltaş, Davut. *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Müfessirler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Kalça, Fatma Betül. *Debûsî'nin Aile Hukuku ile İlgili Görüşlerinin Hilâf İlmî Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. Thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 4 cilt. Cize: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2. Basım, 1993.
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Ebû Yasir Muhammed Hüseyin ed-Dimyâtî. 2 cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, Kahire. Dâru İbn Affan, 2020.
- Makdisi, George. *Ortaçağda Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil-Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.
- Nâtık-Bilhak, Ebû Talib Yahya b. Hüseyin. *el-Müccîz fi usûli'l-fikh*. nşr. Abdülkerim Cedebân. Sana: el-Meclisü'z-Zeydî el-İslâmî, 2013.
- Okuyucu, Nail. "Tahrîcü'l-Fürû ale'l-Usûl Edebiyatı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2010), 113-136.
- Özdemir Özaykal, Merve. "Kur'ân'ın Umûm Bildiren İfadelerinin Haber-i vâhidle Tahsisi Konusundaki Usûlî Tartışmalar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 203-229.
- Özen, Şükrü. "Hilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilaf>
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Mesâilü'l-hilâf fi usûli'l-fikh*. nşr. Abdelouahad Jahdani. Universite de Provence-Aix-Marseille, Doktora Tezi, 1991.
- es-Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed. *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl*. nşr. Nâci es-Süveyd. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Soufi, Youcef L.. *The Rise of Critical Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2023.
- es-Sübkî, Tâcüddîn, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâti's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmut Muhammed et-Tanâhî. 10 cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1966.
- Şimşek, Murat. *İmam Ebu Hanife ve Hanefîlik*. Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshak Cemâleddin İbrahim b. Ali. *Şerhu'l-Luma'*. thk. Abdülmecid Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshak Cemâlüddin İbrahim b. Ali. *el-Luma' fi usûli'l-fikh*. nşr. Abdülkâdir el-Hatîb el-Hasenî. Bahreyn: Mektebetü Nizam Ya'kubî

el-Hâssa, 2013.

eş-Şîrâzî, Ebû İshak Cemâlüddin İbrahim b. Ali. *et-Tebsıra fî usûli'l-fıkh*. nşr. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1980.

Telkenaroğlu, M. Rahmi. "Hüseyn b. Ali es-Saymerî ve Dönemin Emir-Nehiy Tartışmalarındaki Duruşu". *Turkish Studies* 13/9 (2018), 239-256.

Temel, Ahmet. "Zeydî Usûl-i Fıkhı Diye Bir Şey Var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usûl Kitabı Olan Nâtık bi'l-hakk'ın (340-424/951-1033) *el-Müczi fî Usûli'l-fıkh* Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usûl Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme". çev. Sacide Ataş. *Kilitbahir* 15 (2019), 369-387.

et-Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen-i Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

Ünver, Ahmet Numan. *Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshak eş-Şîrâzî Örneği)*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.

Üzüm, İlyas. "Nâtık-Bilhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/natik-bilhak>

Yetkin, Hacer. "Fukahâ Metodu Usûl Yazımının Ortaya Çıkışında Hilâfiyâtın ve Fıkıh Münazaralarının Rolü". *Kader* 21/1 (2023), 397-431.

Young, Walter Edward. *The Dialectical Forge. Juridical Disposition and Evolution of Islamic Law*. Cham: Springer, 2017.

Yücel, Fatih. "Fıkıh Usûlünde Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 255-274.

Yücel, Fatih. *Zeydiyye ve Fıkıh Usûlü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

<http://thesis.mandumah.com/Record/287936> (Erişim 17 Ağustos 2023)

